

1. SOCIOLOGIA, JEJ VZNIK A PREDMET SKÚMANIA.

Pojem sociológia

Pojem sociológia vznikol spojením dvoch cudzích slov: latinského „*societas*“ - spoločnosť a gréckeho „*logos*“ - slovo, veda. V doslovnom preklade pojem sociológia znamená: „*veda o spoločnosti*.“ Ako **prvý použil pojem sociológia** A. Comte v roku 1839 v IV. zväzku „Kurzu pozitívnej filozofie“ (v prvých troch používal ešte pojem „sociálna fyzika“), preto aby jeho učenie nestotožňovali s učením belgického sociálneho štatistika Quételeta – ktorý používal pojem „sociálna fyzika“.

Pojem sociológia je v súčasnosti rozšírený na celom svete. V rôznych jazykových mutáciách (napr. *Sociology* – ang., *La sociología* – špan., *Социология* – rus., *Soziologie* – nem., *La sociologie* – fran., *Sociologio* – esper., *Sociologia* – port., *Szociológia* – maď., *Civaknasî* – kurd., *Toplum bilimi* – tur., - arab.) označuje všeobecne akceptovanú spoločenskú vedu (vedu o spoločnosti) a akreditovaný spoločensko-vedný študijný odbor, ktorý sa vyučuje na mnohých vysokých školách.

Teoretické zdroje a spoločenské podmienky vzniku sociológie

Názory na spoločnosť boli pred vznikom sociológie formulované a rozvíjané výlučne na pôde filozofie, ako dovtedy dominantnej vedy, ktorá kladla takéto otázky a zároveň sa pokúšala hľadať na ne odpovede. **Teoretickými zdrojmi sociológie** boli názory na spoločnosť rôznych sociálnych filozofov, filozofov dejín, teoretikov politiky, historikov i ďalších sociálnych mysliteľov od Platóna a Aristotela až po Kanta a Hegela.

Sociológia, ako samostatná veda vznikla až v prvej polovici 19. storočia ako produkt dlhodobého spoločensko-filozofického myslenia a konkrétnych spoločensko-historických podmienok prechodu od tradičnej k modernej spoločnosti. Vznik sociológie bol reakciou na vznik moderného štátu. Uvedené obdobie sa vyznačovalo:

- **prechodom od tradičnej k modernej spoločnosti**, ktorý bol sprevádzaný celým radom otrasov, ktoré súviseli s vplyvom a víťazstvom buržoázných revolúcií (najmä Veľkou francúzskou revolúciou a definitívnym víťazstvom kapitalistických výrobných vzťahov),
- **„spoločenskou krízou“, nestabilitou a chaosom**, ktoré vyvolávali intenzívny záujem vedcov o hľadanie odpovedí na ich príčiny a spôsoby prekonávania – aj preto sociológia získala prívlastok „krízová veda“.

Obdobie prelomov 18. a 19. storočia bolo obdobím nielen veľkých spoločenských zmien, ale aj obdobím rozkvetu prírodných vied (vedecko-technických vynálezov a objavov). Prví predstavitelia sociológie sa netajili tým, že budujú novú **vedu podľa vzoru prírodných vied**, že nimi vytvorená veda bude schopná podávať rovnako jednoznačné návody ako prírodné vedy a umožní sociológom úspešne zasahovať do spoločnosti, odstrániť príčiny existujúcich kríz a ovplyvniť vývoj spoločnosti správnym smerom.

Predmet sociológie

Pri vymedzení predmetu sociológie neexistuje jednotný názor. Za predmet sociológie sú **v závislosti od vedeckej orientácie autorov** najčastejšie označované rozličné skutočnosti. Napr. sociálne fakty – E. DURKHEIM, sociálne konanie – M. WEBER, sociokultúrne javy – P.A. SOROKIN, každodennosť – Ch.H. COOLEY, sociálna skutočnosť – R. BOUDON, ľudské správanie – A. GIDDENS, sociálne správanie – G.A. LUNDBERG, sociálne skupiny

– G. SIMMEL, sociálna štruktúra a činnosť – T. PARSONS, sociálne vzťahy – L. von WIESE, symbolické interakcie – G.H. MEAD, spoločenské zákony – R. KÖNIG atď.

V moderných učebniciach sociológie je veľmi často prezentované vymedzenie predmetu sociológie britského sociológa **A. Giddensa**. Podľa Giddensa sa sociológia „zaoberá štúdiom sociálneho života, skupín a spoločností. Je to nesmierne zaujímavý odbor, pretože jeho predmetom je naše vlastné správanie, človek ako spoločenský tvor. Záber sociológie je neobyčajne široký, od analýzy jednorázových interakcií jednotlivcov na ulici až po skúmanie globálnych spoločenských procesov“ [16, s. 14]. Obdobné definície sociológie môžeme nájsť aj v niektorých ďalších odborných publikáciách. Podľa **Hebdinga** je „sociológia vedeckým štúdiom ľudskej interakcie a produktov tejto interakcie. Sociológovia študujú skupiny, ktoré ľudia vytvárajú a vzájomné vzťahy v týchto skupinách“ [19, s. 29]. **D.B. Brinkerhoff a L.K.White** definujú sociológiu ako systematické štúdium ľudského sociálneho správania.“ [7, s. 26].

Základné znaky sociológie

Veda je zložitý myšlienkový systém, ktorý od čias Aristotela predstavuje hypoteticko-deduktívnu sústavu rôznorodých výpovedí a postojov o skúmanom objekte. **Každá veda**, ak chce byť rešpektovaná a uznávanou, musí mať vlastnú vedeckú **teóriu**, konkrétny **objekt** a **predmet** skúmania (určuje hranice danej vedy, oblasti a problémy skúmania), vedecký **výskum**, špeciálne **metódy a techniky vedeckého výskumu**, špecifický **kategoriálny aparát** (odborné pojmy a termíny) a vybudovanú **inštitucionálnu základňu** (vzdelávací systém, systém vedeckej prípravy, spôsoby získavania vedeckých hodností atď.).

Sociológia, ako veda o spoločnosti, má na rozdiel od iných vedných disciplín niektoré **špecifické zvláštnosti a obmedzenia**. V sociológii sú objektom i subjektom skúmania predovšetkým konkrétni ľudia, žijúci v reálnych spoločenských podmienkach, čo *limituje použitie niektorých výskumných metód* (napr. experiment). Spoločnosť, spoločenské javy a procesy veľmi *emocionálne pôsobia na hodnotovú orientáciu a postoje* výskumníka, determinujú jeho *objektívnosť a nezávislosť*. *Výskumník je súčasťou spoločnosti* a často je osobne zainteresovaný na riešení konkrétnych výskumných problémov. Navyše spoločenské javy sú *autentické a nezvratné*, tzn. nemôžeme ich vrátiť späť a zopakovať.

Vedecká metóda taktiež nie je jediným nástrojom na poznávanie spoločnosti. Človek získava informácie o spoločenskom živote na základe každodennej skúsenosti – empirických poznatkov a vlastného úsudku, tzv. „*zdravého rozumu*“ („*common sense*“) ako neusporiadaného, nesystematického a často neartikulovaného poznania, ktoré ľudia využívajú pri zvládaní každodenných záležitostí svojho života. Zdravý rozum je potrebný, ale nie vždy je postačujúci. Je výsledkom nesystematického poznávania. Obsahuje nahromadené skúsenosti, tradície, ale aj rôzne stereotypy, vžitú mýty a falošné predstavy. Sociologický diskurz sa od obyčajného **zdravého rozumu** odlišuje tým, že sociológia používa vedecké postupy. Sociológia pomocou vedeckých metód poznávania spoločnosti napomáha rozvíjať osobnú skúsenosť jednotlivca pozeráť sa na spoločenské udalosti spôsobom, ktorý G.W. Mills nazval „sociologickou imagináciou“. Táto imaginácia podľa A. Giddensa napomáha vidieť svet a spoločnosť v širších súvislostiach a z viacerých perspektív, čo umožňuje predvídať možné dôsledky ľudského správania [16, s. 18-19].

Strategickým cieľom sociológie ako vedy podľa mnohých sociológov je hľadanie sociologických zákonov. Hľadaním zákonitostí vývinu ľudskej spoločnosti sa v minulosti zaoberali mnohí sociológovia. Len pre ilustráciu môžeme spomenúť L. Gumplowicza, ktorý sa domnieval, že bez sociálnych zákonov neexistuje ani sociológia. K. Marx taktiež zdôrazňoval význam spoločenských zákonitostí a sám sa pokúšal aj niektoré sformulovať, napr. zákon striedania spoločensko-ekonomických formácií, zákon súladu výrobných síl

a výrobných vzťahov ap. Obdobne aj E. Durkheim hľadal zákonité súvislosti medzi deľbou práce a typom spoločenskej solidarity.

Znalosť spoločenských zákonov a zákonitostí podľa spomínaných autorov by mala napomáhať predpovedať budúcnosť, pochopiť vnútornú dynamiku spoločenských procesov a pomocou týchto zákonitostí odhaľovať elementárne každodenné spoločenské problémy, rovnakým spôsobom ako to umožňuje poznanie prírodných a fyzikálnych zákonov (napr. využitie zákona gravitácie v leteckej doprave, či využitie Archimedovho zákona v lodnej doprave). Niektorí ďalší sociológovia však odmietajú myšlienku, že spoločnosť sa riadi nemennými zákonitosťami a preto aj spochybňujú možnosti sociológie formulovať takéto všeobecné a platné zákony (napr. Gurvitch). Alternatívou „deterministického“ chápania spoločnosti, ktoré vysvetľuje jej vývoj na základe spoločenských zákonov, je metodologický individualizmus R. Boudona, ktorý nadväzuje na M. Webera a jeho chápaciu sociológiu [32, s. 18-19].

Na základe predchádzajúcich konštatovaní môžeme zovšeobecniť nasledujúce **charakteristické znaky sociológie** ako spoločenskej vedy:

1. Sociológia je **teoreticko-empirická veda** (obsahuje sociologickú teóriu a empirický sociologický výskum).¹
2. Sociológia je **multiparadigmálna veda**² (v sociológii neexistuje iba jeden názor a jedna teória, ale sú to desiatky sociologických teórií, smerov, škôl a rozdielnych prístupov).
3. **Objektom** skúmania sociológie je spoločnosť a jej predmetom sú, v závislosti od uplatňovanej vedeckej paradigmy, rôzne aspekty spoločnosti a spoločenského života ľudí.
4. Sociológia skúma podstatné, hromadné, *všeobecne sa opakujúce spoločenské javy*.³
5. Sociológia skúma spoločnosť z hľadiska jej **fungovania a vývoja** – tzn. z hľadiska jej statiky a dynamiky.
6. Na rozdiel od niektorých spoločenských vied (histórie) sociológia skúma spoločnosť a rôzne prejavy ľudského správania v **reálnych**, konkrétnych spoločenských podmienkach.
7. Sociológia sa usiluje postihnúť spoločnosť ako **celostný systém** na makrosociologickej i mikrosociologickej úrovni.
8. Charakteristickým rysom sociológie je použitie **špecifickej metodológie** tzn. použitie sociologického výskumu (sociológia disponuje špecifickými metódami a technikami sociologického výskumu).

Štruktúra sociológie

¹ **Teória** = usporiadaný systém, množina tvrdení (pravdivých, dostatočne overených, dokázaných), ktoré sa vzťahujú k danej oblasti a spĺňajú určité podmienky: sú jednoznačné, úplné a konzistentné. **Empíria** = skúsenosť, empirický znamená odvodený na základe skúseností. Medzi oboma rovinami, teoretickou aj empirickou, existuje vzájomné prepojenie a presun informácií. Teória na základe doterajších poznatkov spravidla formuluje hypotézy o vzťahoch medzi skúmanými javmi, príčinách, či dôsledkoch. Tým dáva impulz empirii k skúmaniu týchto súvislostí. Výsledky empirického skúmania sa potom z empirickej roviny presúvajú späť do teórie, kde sa obohacujú a rozširujú poznanie. Z toho následne pramení ďalšia predstava a nové impulzy pre pokračovanie ďalších výskumov.

² **Sociologická (vedecká) paradigma** je špecifický pohľad na spoločnosť, ktorý obsahuje výklad, teóriu, je uskutočnený obvykle špecifickým jazykom s použitím typických pojmov, opiera sa o špecifickú metodológiu, o pomerne stabilný okruh vedeckých autorít, ktorých aktivity slúži ako model uskutočňovanej vedy [38, s. 20-22].

³ Napr. sociológiu pri skúmaní problematiky alkoholizmu, na rozdiel od psychológie, viac zaujímajú spoločenské súvislosti (spoločenské príčiny, prejavy a dôsledky) alkoholizmu, jeho rozšírenosť v rámci určitej sociálnej skupiny, štatistické závislosti a korelácie, než individuálne prejavy alkoholizmu u konkrétneho jedinca (resp. dôsledky na jeho osobnostnú štruktúru).

Sociológia predstavuje ucelený systém vedeckých metód a poznatkov a tak ako ostatné vedy (napr. matematika, ktorá sa skladá z aritmetiky a geometrie ap.) má aj sociológia svoju vlastnú vnútornú štruktúru. Už zakladateľ sociológie A. Comte¹ navrhol členiť sociológiu na:

1. Sociálnu statiku
2. Sociálnu dynamiku

Prístupy k členeniu sociológie sú rôzne. Podľa veľkosti skúmaných sociálnych útvarov spravidla rozoznávame nasledujúce členenia :

1. **MIKROSOCIOLOGIA** – zaoberá sa jednotlivcami a malými sociálnymi skupinami, ktorých existencia je závislá najmä na bezprostredných vzájomných vzťahoch (napr. rodina). Uskutočňuje mikroanalýzu sociálneho prostredia a priebeh osobných interakcií.
2. **MAKROSOCIOLOGIA** – zaoberá sa štúdiom veľkých sociálnych útvarov, skupín a celých spoločností. Uskutočňuje makrospoločenskú analýzu spoločenskej štruktúry. Skúma globálne spoločenské procesy (demografické, etnické, náboženské atď.) a javy (sociálna nerovnosť, sociálne vylúčenie, nezamestnanosť ap.).

Podľa úrovne všeobecnosti, t.j. podľa toho akou rozsiahlou triedou spoločenských javov sa zaoberá, rozlišujeme nasledujúce tri „poschodia“ (úrovne) sociológie:

A. **VŠEOBECNÁ SOCIOLOGIA** – všeobecná sociologická teória

Vznik všeobecnej sociológie je výsledkom snahy skúmať spoločnosť ako celok. Odráža makrosociologickú tendenciu rozvoja sociológie, snahu o odhalenie a poznanie podstaty ľudskej spoločnosti, jej štruktúry, vývojových fáz a všeobecných zákonitostí.

B. **ODBOROVÁ, APLIKOVANÁ SOCIOLOGIA**

Opodstatnenosť jej vzniku je daná tým, že vo vývoji spoločnosti sa objavujú nielen všeobecné, ale aj špecifické zákonitosti. Zložitosť jednotlivých oblastí spoločenského života, či konkrétnych parciálnych sociálnych javov a problémov si vynútila diferencovanú špecializáciu. Konkrétne aplikované sociologické disciplíny vytvárajú celú sústavu.²

C. **SOCIOLOGICKÝ VÝSKUM** – (empirický výskum)

Sociologický výskum predstavuje systematické, kontrolované, empirické a kritické skúmanie hypotetických výrokov o predpokladaných vzťahoch medzi sociálnymi javmi.

Vzhľadom na to, že sociológia je multiparadigmálna veda, jej štruktúru tvoria rôzne sociologické školy, smery, dichotómie a paradigmy.

Funkcie sociológie

1. **Teoreticko-poznávacia** (informačná, diagnostická, vysvetľujúca) – spočíva v snahe čo najobjektívnejšie odhaliť podstatu, príčiny, súvislosti vzniku a vývoja jednotlivých sociálnych javov a procesov. Hlavnou úlohou sociológie podľa A. Comta je zisťovať zákony, t.j. stále súvislosti medzi pozorovanými javmi.

¹

² Vo veľkom sociologickom slovníku sa nachádza 121 abecedne usporiadaných sociologických aplikácií, napr. *sociológia alkoholizmu, armády, deviantného správania, hodnôt, konfliktu, každodennosti, moci, mládeže, náboženstva, práce, politiky, práva, povolania, podniku, rodiny, sociálnych hnutí, vzdelania a výchovy, verejnej mienky atď.*

2. **Sociotechnická – regulatívna** – znamená realizáciu poznaného v praxi. Najmä výsledky sociologických výskumov by mali vyúsťovať do návrhu sociotechnických opatrení na riešenie existujúcich problémov a nedostatkov. Sociotechnická funkcia má spravidla dve zložky: analytickú a normatívnu.
3. **Prognostická** – obsah tejto funkcie veľmi presne vyjadril A. Comte slovami: „Od vedy k predvídaníu, od predvídania ku konaniu. To je najjednoduchšia formula, ktorá presne vyjadruje všeobecný vzťah vedy a umenia, ak použijeme tieto dva výrazy v ich plnom význame.“ [10, s. 63].
4. **Výchovná a humanizačná** – sociológia je nástrojom na kultiváciu spoločenského myslenia, napomáha rozvíjať všeobecnú kultúrnu vyspelosť jednotlivca a jeho vzdelanie, čím prispieva k formovaniu jeho osobnostných kvalít. Sociológia napomáha ľuďom v spoločenskej orientácii, napomáha im pochopiť zložité spoločenské, kultúrne, náboženské a etnické problémy.
5. Okrem spomínaných funkcií existujú aj niektoré **d'alšie** funkcie sociológie, napr. **terapeutická, sebapoznávacia**, ale aj **kritická** funkcia - sociológia si v odborných kruhoch vyslúžila označenie „kritické spoločenské myslenie“. Nekonvenčnosť musí podľa P.L. Bergera zostať stálou možnosťou sociologického myslenia. „Úplná konvenčnosť myslenia však nezvratne znamená smrť sociológie“ [4, s. 48].

Sociológia plní významné funkcie v riadiacej a organizátorskej práci rôznych subjektov a inštitúcií verejnej i štátnej správy, vrátane polície. Objektom práce policajtov sú predovšetkým konkrétni ľudia (občania) a rôzne typy ich správania (asociálne, deviantné, kriminálne, kolektívne atď.). Ak chceme pochopiť motívy a zvláštnosti správania uvedených subjektov je nevyhnutné poznať aj okolie, ktoré ich obklopuje. Hypokrates kedysi napísal: „telo nemožno pochopiť bez vecí, ktoré ho obklopujú“. Každý chirurg, skôr než dostane do rúk skalpel, musí dokonale poznať nielen anatómiu ľudského tela, ale aj fyziologické zvláštnosti a vplyvy vonkajšieho prostredia na ľudský organizmus.

2. SPOLOČNOSŤ AKO OBJEKT SOCIOLOGICKÉHO SKÚMANIA

Pojem spoločnosť

Pojem spoločnosť je jeden z najzložitejších sociologických pojmov, ktorý nie je jednoznačne definovaný. **A. Comte** napríklad chápal spoločnosť ako *organizovaný celok ľudstva* alebo jeho častí spojených prostredníctvom „*consensu*“, v ktorom panuje súlad a snaha o spolužitie. Naopak **M. Weber** odmieta, že spoločnosť môže existovať ako jednotný celok. Dôvodom podľa neho je neexistencia jednotného hodnotového systému, ktorý by stmeloval jednotlivé skupiny, ktoré si vytvárajú rozdielne hodnotové systémy. **E. Durkheim** definoval spoločnosť ako „*sui generis*“ – spoločnosť, ktorá nie je mechanickým súborom jedincov, ale novou kvalitou - spoločnosťou zvláštno druhu. Podľa niektorých sociológov spoločnosť v skutočnosti neexistuje. Je to iba fikcia – pojem. Empiricky sa podľa **J. Kellera** vyskytujú iba jednotliví ľudia so svojimi záujmami a svojim konkrétnym správaním [25, s.11].

V súčasnej sociológii rozoznávame nasledujúce **prístupy a paradigmy skúmania spoločnosti** [38]. Spoločnosť je skúmaná ako:

- *systém – štruktúra –poriadok* (štrukturálny funkcionalizmus)
- *význam, interpretácia a zmysel* (fenomenológia a symbolický interakcionalizmus)
- *konflikt a rozpor* (neomarxizmus, kritická sociológia a konfliktualizmus)
- *každodennosť, dráma a absurdita* (etnometodológia, existencializmus)
- *živý organizmus* (naturalizmus – sociobiológia)
- *aktuálny problém* (postmoderný obrat v sociológii, napr. koncepcia „rizikovej spoločnosti“ - U. Beck)

S p o l o č n o s ť v **najširšom zmysle** je synonymom pre *ľudstvo ako celok*, ľudský rod, pre najväčšiu spoločenskú skupinu, ku ktorej jedinec patrí. V tomto význame pod týmto pojmom chápeme sociálny agregát osôb rôzneho pohlavia a rôznych vekových skupín, spojených do sebestačných zoskupení s vlastnými inštitúciami a kultúrou. V **užšom význame** sa pod pojmom spoločnosť chápe *súbor osôb žijúcich v skupinách*, ktoré sú navzájom prepojené na spoločnom a ohraničenom teritóriu, kontrolovanom politickou mocou, zdieľajúcich základné spoločné hodnoty, riadiacich sa rovnakými normami a správajúcich sa podľa ustálených kultúrnych vzorov. V tomto význame sa spoločnosť často stotožňuje so štátom [52, s. 1194-1195]. Pojem spoločnosť úzko súvisí aj s takými pojmami ako „*ľudstvo*“, „*ľudská populácia*“, „*obyvateľstvo*“, „*civilizácia*“ a „*národ*“.

Ľudská populácia

P o p u l á c i a: súbor jedincov určitého druhu žijúcich a reprodukujúcich sa na určitom území. Má biologický základ a vzťahuje sa na všetkých živočíchov.

Ľ u d s k á p o p u l á c i a: súbor geneticky príbuzných ľudských jedincov, žijúcich v určitom časovom intervale a v určitom prostredí, majúci spoločné charakteristiky (detská populácia, rómska populácia atď.).

Problematika ľudskej populácie viedla v dejinách sociológie k skúmaniu dvoch otázok:

1. Je spoločnosť biologickým organizmom alebo sa mu podobá?
2. Aká je úloha a vplyv prírodných (biologických, geografických) a spoločenských (ekonomických, kultúrnych) faktorov na stav (kvantitu a kvalitu) ľudskej populácie?

1. Organicistický smer (analógia medzi spoločnosťou a živým organizmom: H. Spencer)
2. Sociálny darwinizmus (aplikácia teórie boja o prežitie)
3. Rasovo-antropologický smer (determinizmus vrozených, dedičných a rasových činiteľov)
4. Geografický smer (geografické prostredie = kľúč k vysvetleniu špecifických odlišností v živote a správaní)
5. Mechanicistický smer (vysvetľuje spoločenský život v termínoch mechaniky a energetiky)
6. Demografický smer (T. Malthus = vplyv hustoty a počtu obyvateľstva na spoločenský vývoj)

H. SPENCER

H. Spencer sa usiloval podľa vzoru prírodných vied hľadať analógie medzi prírodou a spoločnosťou. Život spoločnosti je v Spencerovom chápaní predĺženou existenciou neustále sa vyvíjajúcej organickej prírody. Niet pochyb, že obrovský vplyv na jeho učenie mala Darwinova evolučná teória, ktorá znamenala prevrat v prírodných vedách. Spencer je označovaný za zakladateľa naturalistickej sociológie.

Podľa H. Spencera **spoločnosť je bytosť**, ktorá pozostáva z oddelených častí, a preto sa stále mení, no napriek tomu má trvalé inštitúcie a trvalý kolektívny organizmus. Základnou bunkou spoločnosti je *jedinec*. Spoločnosť je organizačným útvarom združujúcim jedincov. V spoločnosti najlepšie obstoja tí, ktorí sa v prirodzenom výbere dokážu najlepšie prispôbiť zákonu vývoja. Spencer je presvedčený, že **zákonom prirodzeného výberu** zodpovedá aj pohyb spoločnosti od *primitívnej (militaristickej organizácie)* k vyššej priemyselnej (*industriálnej organizácii*).

Spoločnosť podľa H. Spencera v mnohých ohľadoch možno *prírovnáť k organizmu*. Dôvodom sú nasledujúce **spoločné znaky**:

- **rast** (aj živé organizmy aj spoločenské sa vyznačujú rastom – napr. rast byrokracie)
- **diferencovaná stavba** (so zväčšovaním objemu sa prehĺbuje aj zložitosť ich stavby)
- **deľba práce** (spoločnosť sa skladá z jednotlivých živých indivíduí práve tak ako organizmus zo živých buniek)

Napriek zdôrazňovaniu podoby živého a sociálneho organizmu, H. Spencer nedáva medzi ne rovnítko, ale uvedomuje si aj **rozdiele**.

Kým časti živočicha tvoria kompaktný celok, časti spoločnosti sú nekompaktné. **Hlavný rozdiel** spočíva v tom, že kým v živočíšnom organizme sa vedomie sústreďuje v jednom orgáne, v sociálnom organizme majú všetky jednotky rovnakú schopnosť pociťovať.

Rovnako ako v ľudskom organizme aj v spoločnosti sa prejavujú rôzne choroby a patologické zmeny – odtiaľ pochádza aj jeho pojem „**sociálna patológia**“. Problém, ktorý sa snažil vyriešiť organicizmus mal pre sociológiu veľký význam. Otázka ako udržať vnútornú súdržnosť spoločnosti, na čom sa zakladajú vzťahy medzi jednotlivcami v spoločnosti, ktoré sú spojitom spájajúcim skupiny, je dodnes základnou otázkou skúmania sociológie. Mnohí stúpenci organicizmu sa však naivne domnievali, že ak zistíme, ktoré skupiny, inštitúcie majú v spoločnosti úlohu konkrétnych orgánov (napr. pľúc, či srdca), tak zistíme na základe analógie s biologickým organizmom aj spôsob, ako ovplyvniť celkový život spoločnosti.

Spoločenské a sociálne

Pojmová dichotomizácia „*spoločenské*“ - „*sociálne*“ sa objavuje predovšetkým v slovanských jazykoch. Obidva pojmy majú spoločný základ (preklad z lat. „*socialis*“ = spoločenský, spojený, družný) a veľmi často sa používa ju ako synonymum. Spoločenské aj sociálne označuje rovnaké javy, vyskytujúce sa v spoločnosti, ktoré sú viazané na interakciu medzi ľuďmi, ich spoločnú činnosť, na procesy združovania a z toho vyplývajúci spôsob života a formy organizácie. V mnohých učebniciach aj skriptách sú tieto pojmy používané v rovnakom význame. Napriek tomu si musíme uvedomiť, že spoločenské a sociálne nie sú totožné pojmy a v určitých situáciách je potrebné medzi nimi rozlišovať. Predovšetkým, **pojmem „spoločenský“ je širším pojmom**, ktorý obsahovo zahŕňa celú spoločnosť a všetky jej sféry: ekonomickú, politickú, duchovnú a sociálnu sféru (v užšom, špecifickom význame spoločenského). **Pojmem „sociálny“ je naopak užším pojmom** a vystupuje v protiklade napr. k ekonomickému alebo ako označenie oblasti, kde dominujú problémy vzťahu spoločnosti k individu, k jeho potrebám a problémom [52, s. 1014]. V spoločenskej praxi má pojem sociálny taktiež *kuratívno-charitatívny obsah* (sociálna práca, sociálna starostlivosť).

Štruktúra spoločnosti

Spoločnosť je zložitý komplexný systém usporiadania ľudí do rôznych celkov, ktorý sa vyznačuje veľmi zložitou vnútornou štruktúrou. Vzhľadom na rozmanitosť spoločenského života je možné dokonca hovoriť o pluralite štruktúr spoločnosti. Ak hovoríme o **spoločenskej štruktúre** máme na mysli *štruktúru celej spoločnosti*, ktorá v sebe zahŕňa celkovú stavbu spoločnosti, tzn. všetky komponenty, prvky a elementy spoločenského systému.¹

Sociálna štruktúra je jedným zo základných štrukturálnych prvkov celej spoločnosti. V **širšom význame** je definovaná ako základná „kostra“ spoločnosti, ktorá vyjadruje jej usporiadanosť a zložené prepojenie mnohých sociálnych skupín a útvarov. V tomto význame sociálna štruktúra označuje „*členenie teritoriálne vymedzenej populácie (spravidla obyvateľov štátu) do určitého počtu skupín, medzi ktorými existujú nenáhodné vzťahy (spravidla nadradenosti a podriadenosti)*“ [23, s. 53]. V **užšom význame** sociálna štruktúra charakterizuje *relatívne stabilnú sieť (systém) podstatných funkcionálnych vzájomných vzťahov* [29, s. 25], ktoré vyjadrujú rozdiely existujúce medzi ľuďmi a skupinami v danej spoločnosti z hľadiska ich sociálnych pozícií (statusov) a sociálnych rolí. V najjednoduchšej forme je **sociálna štruktúra definovaná** ako *súhrn statusov a s nimi spojených rolí* [47, s. 13-17]. Cieľom úvah o sociálnej štruktúre je popis a vysvetlenie tzv. distribučných nerovností a procesov, ktoré ich utvárajú. **Zvláštnosť sociálnej štruktúry umožňuje** vysvetliť rozdiely v životnej úrovni, prestíži a moci rôznych skupín ľudí. Pri skúmaní sociálnej štruktúry sa môžeme zamerať na komplexné skúmanie sociálnej štruktúry v rámci celej spoločnosti – makrosociologický prístup alebo v rámci konkrétnej skupiny – mikrosociologický prístup. V rámci analýzy sociálnej štruktúry rozoznávame jej „skladobnú“

¹ **E. Durkheim** rozlišoval nasledujúce štrukturálne prvky spoločnosti: 1. morfológickú základňu spoločnosti, 2. spoločenské inštitúcie, 3. spoločenské symboly, 4. kolektívne ideály a hodnoty, 5. kolektívne vedomie. Štruktúru spoločnosti podľa **K. Marxa** tvorí: 1. ekonomická štruktúra spoločnosti (výrobné sily a vzťahy), 2. spoločenská alebo politicko-právna nadstavba, 3. formy spoločenského vedomia. Medzi najvýznamnejšie teórie sociálnej štruktúry patrí teória funkcionálneho štrukturalizmu **T. Parsonsa**, ktorý považuje spoločnosť za zvláštny druh sociálneho systému. Parsonsova teória rozlišuje štyri základné subsystémy: 1. subsystém biologického organizmu, 2. osobnostný subsystém, 3. sociálny subsystém, 4. kultúrny subsystém.

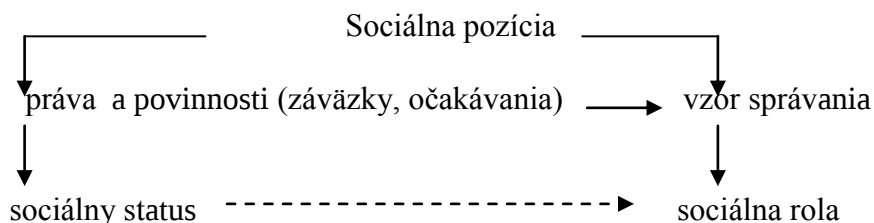
a „rozkladnú“ zložku. **Skladobnou zložkou** sociálnej štruktúry sú najmä *sociálne skupiny, vzťahy, normy a hodnoty*. **Rozkladnou zložkou** sú predovšetkým *sociálne rozdiely, nerovnosti a diferenciácie*.

Za **základné elementy sociálnej štruktúry** spoločnosti považujeme predovšetkým *sociálnu pozíciu, status a rolu*. Ľudia v spoločnosti zaujímajú rôzne sociálne pozície, v ktorých vstupujú do kontaktov s druhými, vzájomne na seba pôsobia (interakcie), nadväzujú vzájomné vzťahy. Ich správanie sa riadi určitými pravidlami, sociálnymi normami a ustálenými očakávaniami správania – sociálnymi rolami. Nespočetná sieť pozícií a rolí, ich rozmanitých podôb, zložitost' ich vzťahov a diferencovanost' usporiadania vytvára relatívne stabilnú sieť, ktorá je základom sociálnej štruktúry. Je pochopiteľné, že okrem uvedených elementov rozoznávame aj ďalšie dôležité zložky, ako napr. sociálne, normy, hodnoty, vzťahy ap., ktorým sa budeme venovať v nasledujúcich kapitolách.

Sociálna pozícia a status

Pojem *s o c i á l n a p o z í c i a* vyjadruje *miesto sociálneho subjektu (jednotlivca alebo aj skupiny, napr. študentov APZ) v spoločnosti a v jej sociálnej štruktúre*. Veľmi často sa pojem pozícia používa ako synonymum pojmu „status“, resp. „postavenie“, či „sociálna rola“. V súčasnej sociológii sa však presadzuje skôr tendencia odlišovať sociálnu pozíciu od statusu a sociálnej roly. R. Linton definuje *s t a t u s* ako *postavenie jedinca v spoločnosti, ako súbor práv a povinností*, na rozdiel od pojmu *s o c i á l n a r o l a*, ktorá je uvedením týchto práv a povinností do činnosti, tzn. je *dynamickým aspektom statusu*. Status určuje práva a povinnosti jednotlivca voči ostatným členom skupiny a zároveň zaručuje aj správanie ostatných členov voči nositeľovi statusu.

Tento vzťah môžeme vyjadriť pomocou nasledujúcej schémy:

Status obsahuje rôzne druhy a stupne *authority*, vyplývajúcej z danej sociálnej pozície, rôzne *práva, privilégia a výsady* (status politika, muža v arabskom svete atď.) a konkrétnu *moc*. S pojmom status sa bezprostredne viaže pojem „*prestíž*“. V sieti sociálnej štruktúry status vyjadruje konkrétnu sociálnu pozíciu jednotlivca v spoločnosti, ktorej je prisudzovaný určitý kredit, vážnosť, prestíž. Status jednotlivých profesií súvisí s ich prestížou v spoločnosti: prestíž učiteľa, prestíž policajta apod.

Vzhľadom na to, že jednotlivec zaujíma v spoločnosti rôznorodé pozície **rozlišujeme**: status *pripísaný* (askriptívny): status *získaný bez vlastnej zásluhy* v dôsledku soc. okolností, dedičstva (šľachtický titul, majetok); status *získaný vlastným úsilím*, napr. profesijný status; status *vrodený*: status *pridelený* na základe pohlavia (status muža alebo ženy) alebo rasy; status *vnútený*: status *nedobrovoľne pridelený* soc. okolnosťami napr. status nezamestnaného, pacienta. Okrem uvedených statusov rozlišujeme aj tzv. *súhrnný status* (zložený, syntetický), ktorý ovplyvňujú viaceré faktory, najmä objektívne charakteristiky profesie, prestíž profesie, podiel na moci, dosiahnuté vzdelanie, veľkosť príjmu a životný spôsob.

Sociálna rola

V sociologickej teórii sa **sociálna rola** chápe ako určitý *súbor realizovaných očakávaní, očakávaný vzor správania*, ktorý je úzko spätý s danou pozíciou jednotlivca v spoločnosti. Sociálna rola tak predstavuje **dynamický aspekt „statusu“**. Rola vyjadruje nielen miesto človeka v spoločnosti, ale aj to, ako sa má správať.

Pôvod pojmu rola nachádzame už v Antike. Pôvodne tento pojem („rotulus“ – rola) označoval zvitok papiera z ktorého herci čítali svoj divadelný part (text). Odtiaľ prenikol tento pojem do divadla, kde je veľmi frekventovaný dodnes - herecká rola, resp. rola herca. Analógiu ľudského života a divadla pripomína slávny výrok W. Shakespeara o tom, že svet je divadlo a človek je len hercom stvárnňujúcim rôzne životné roly. **Zakladatelia koncepcie sociálnej roly:** G. H. Mead a R. Linton v práci „Mind, Self and Society“ pri vymedzení tohto pojmu vychádzali z procesu socializácie dieťaťa, ktorý chápali ako proces, v ktorom dieťa napodobňuje správanie dospelých. Toto správanie dieťa vníma ako určitý vzor, podľa ktorého sa učí preberať rôzne sociálne (rodičovské) a profesijné roly, osvojuje si typické znaky a spôsoby správania dospelých, napr. správanie pri výkone určitého povolania (rola lekára, policajta ap.).

Z hľadiska vnútornej štruktúry **každá sociálna rola obsahuje:**

- *súbor očakávaní* (predpísaný spôsob správania v sociálnej role, vyplývajúci z normatívnych a kultúrnych vzorov)
- *proces osvojovania*- internalizácie (transformácia kolektívnych očakávaní na základe individuálnych potrieb, záujmov a hodnôt.
- *rolovú činnosť* (skutočné správanie v sociálnej role).

Obdobne ako u sociálneho statusu rozlišujeme roly pripísané, kritériom je napr. pohlavie (rola muža a rola ženy), rasa, vek, národnosť, zdedený majetok ap.; roly získané, kritériom je napr. prestíž, nezdedené privilégia; roly vnucované, napr. rola nezamestnaného, rola väzňa ap.; roly dlhodobé – krátkodobé atď.

Preberanie sociálnej roly nie je automatickým a bezkonfliktným procesom. Človek prijíma určitú rolu prostredníctvom sústavy vnútorných dispozícií – vlastných potrieb, záujmov a hodnotovej orientácie. Medzi sociálnou rolou a jednotlivcom môže dôjsť k väčšiemu či menšiemu súladu. Existuje niekoľko **spôsobov aktívneho vzťahu** jednotlivca k sociálnej role:

- transformácia
- dištancia
- manipulácia
- odmietnutie

Prijatie alebo odmietnutie sociálnej roly je výsledkom individuálneho procesu **interiorizácie** jednotlivca s očakávaniami, normami a hodnotami, ktoré sú obsahom danej roly. Medzi najčastejšie **typy rolových konfliktov** patrí:

- *inter – rolový konflikt* (medzirolový konflikt)
- *intra – rolový konflikt* (vnútrorolový konflikt)
- *intra – oznamovateľ konflikt*
- *ja – rola konflikt*

Inter – rolové konflikty: vyplývajú z toho, že jednotlivec je nositeľom viacerých sociálnych rol a nedokáže zladať očakávania jednej roly nie je možné zosúladiť s očakávaniami druhej roly (napr. policajt okrem profesijnej roly, plní aj rolu otca, člena

rôznych spoločenských združení, rolu priateľa atď.) Protirečenia však môžu nastať aj v rámci realizácie profesijnej roly: policajt je občanom v uniforme (rola občana – rola policajta). Konflikty medzi policajnými a nepolicajnými rolami. Konflikty medzi rôznymi policajnými rolami: rola nadriadeného, rola špecialistu na daný problém, rola verejného činiteľa, rola represívneho orgánu verzus rola preventívneho orgánu ap.

Intra-rolové konflikty: typickým príkladom „ja–rola konfliktu“ ako uvádza Keller je konflikt medzi potrebami, či schopnosťami nositeľa roly a očakávaniami, ktoré vyplývajú z danej sociálnej roly. Môžu nastať dva prípady: Po prvé: jednotlivec odmieta ineriorizovať očakávania vyplývajúce z roly, pretože je to v rozpore s jeho hodnotami (odmieta rolu vojaka), po druhé: jednotlivec má problémy s rolou, pretože „nemá na to“ – očakávania na výkon roly prevyšujú jeho schopnosti.

Spoločenská diferenciácia a sociálna stratifikácia

D i f e r e n c i á c i a znamená proces rozdeľovania, rozlišovania. Pod sociálnou diferenciáciou chápeme rozdiely, odlišnosti, s ktorými sa stretávame v živote ľudí v spoločnosti. Je možné nájsť celý rad diferenciačných kritérií na základe ktorých je možné ľudí zaradiť do určitých kategórií.

A) Prirodzené príčiny rozdielov (biologické – pohlavie, rasa a vek)

B) Sociálne (vzdelanie, spoločenské postavenie atď.)

Spoločnosť nie je sociálne homogénnym celkom, ale je vnútorne rozdelená do rôznych spoločenských skupín, tried a vrstiev, ktoré sa vzájomne odlišujú na základe odstupňovaného prístupu k obmedzeným zdrojom obživy, spoločenského bohatstva atď. Sociálna stratifikácia (*stratum, lat. znamená vrstva*) je najvšeobecnejším typom sociálnej štruktúry. **S o c i á l n a s t r a t i f i k á c i a** v širšom význame je synonymom diferenciácie a charakterizuje výsledok sociálnej nerovnosti, v dôsledku ktorej vznikajú hierarchicky usporiadané sociálne zoskupenia (kasty, stavy, triedy a vrstvy). V užšom význame vyjadruje hierarchické usporiadanie ľudí podľa troch distribučných nerovností: 1. materiálnych zdrojov (majetok a príjem), 2. moci a 3. prestíže. Sociálna stratifikácia predstavuje systém podľa ktorého sa ľudia triedia a vzájomne posudzujú podľa všeobecne uznávaných kritérií. Nie každá nerovnosť je zároveň aj sociálna stratifikácia (napr. nerovnomerné rozdiely vo finančnej podpore vlastných detí). Stratifikácia je inštitucionalizovaná nerovnosť. Aby sa nerovnosť stala stratifikáciou, musia existovať prinajmenšom dva predpoklady:

1. nerovnosť je inštitucionalizovaná, pomocou všeobecne platných a záväzných noriem (nemusia to byť iba právne normy)

2. nerovnosť je založená viac na príslušnosti k triede, skupine, vrstve než na osobnostných kvalitách

Heslo rovnosti bolo často mottom rôznych sociálnych hnutí a aj v súčasnej spoločnosti vyvoláva širokú diskusiu.

Nerovnosť – medzikontinentálna, medzištátna a intrasociálna dosahuje úroveň, ktorá nemá v doterajšom vývoji obdobu. Napr. bohatstvo 358 „globálnych miliardárov“ súčasnosti sa rovná celkovému príjmu 2,3 miliardy najchudobnejších ľudí (čo je 45% svetovej populácie). Podľa OSN je jedným z najchudobnejších regiónov sveta Afrika. Svedčí o tom skutočnosť, že HDP celého kontinentu je menší než HDP Španielska, napriek tomu že Afrika má dvadsať krát väčší počet obyvateľov než Španielsko. Polovica obyvateľov Subsaharskej Afriky žije z menším príjmom než 65 centov na deň. Afrika má jednu z najväčších príjmových nerovností na celom svete, ktorej indexiálna hodnota je 31, čo znamená, že v priemere 10% najbohatších obyvateľov zarába 31 krát viac než 10% najchudobnejších. Pre

porovnanie: index príjmovej nerovnosti v krajinách Strednej a Vých. Európy má hodnotu 9 a v Západnej Európe iba 7.

V dejinách sociológie sa stretávame s dvoma protikladnými koncepciami sociálnej stratifikácie: konfliktualistickým a štruktúrno-funkcionálnym prístupom.

Konfliktualistický prístup – považuje rozdiely v spoločnosti za nezdravé, za zdroj konfliktov v spoločnosti (marxistická teória tried, revolúcie a triedneho boja). Štruktúrno-funkcionalistický prístup – považuje rozdiely za prirodzený stav spoločnosti (nerovnosť je funkcionálna, prispieva k výkonnej orientácii a úspešnému fungovaniu spoločnosti, nerovnosť je stimulom k dosahovaniu výkonnej spoločenskej atmosféry, atmosféry konkurencie, súťaže).

Podľa niektorých ďalších sociológov, problémom v spoločnosti nie je nerovnosť, ktorá bola je a bude prirodzenou súčasťou života spoločnosti, ale skôr to, ako spoločnosť dokáže odôvodniť existujúce rozdiely – legitimizovať sociálnu nerovnosť [25]. Snaha legitimizovať nerovnosť mala rôzne historické a ideologické formy, z ktorých vyplývali rozdielne stratifikačné systémy:

- Otokársky (extrémna forma nerovnosti)
- Kastovnícky (rozšírený medzi hinduistami) – individuálna pozícia jednotlivca je fixovaná na celý život na základe jeho pôvodu. Mobilita medzi jednotlivými kastami je prakticky nemožná. Príkladom kastového systému je India.
- Stavovský (európska feudálna spoločnosť) – je typický pre Európu v období feudalizmu.
- Triedny (typický pre moderné priemyslové spoločnosti) – je otvorený, individuálna triedna pozícia jednotlivca je determinovaná jeho osobným úsilím, spôsobilosťou a ekonomickou situáciou. Existuje veľký priestor pre sociálnu mobilitu, na tzv. vzostupný aj zostupný pohyb po pomyslenom spoločenskom rebríčku.

Triedy

Pod **pojmom trieda** rozumieme pomerne veľkú skupinu ľudí, ktorí majú približne rovnaké spoločensko-ekonomické postavenie (privilegiá, moc, majetok, príjem atď.), z ktorého vyplýva spoločné vedomie triednych záujmov a triednej príslušnosti. V sociológii existujú **dva prístupy** k skúmaniu tried, ktoré sú obsiahnuté v koncepcii K. Marxa a M. Webera. K. Marx definuje triedy ako veľké skupiny ľudí, ktoré sa vzájomne odlišujú svojim miestom, ktoré zaujímajú v systéme spoločenskej deľby práce, vzťahom k výrobným prostriedkom a podielom na spoločenskom vlastníctve. Na základe tohto prístupu Marx rozlišuje dve triedy: triedu vlastníkov výrobných prostriedkov – vykorisťovateľov (buržoáziu), ktorá si prisvojuje výsledky práce druhej triedy – vykorisťovaných (proletariátu).

Na rozdiel od Marxa, M. Weber vypracoval komplexnejší systém na analýzu tried. Namiesto Marxovho jednodimenzionálneho systému dvoch protikladných tried, Weber rozlišoval aj ďalšie dimenzie a kritériá (postavenie človeka na trhu práce, stavovskú pozíciu, politickú moc – strany ap.). V sociologických výskumoch sa triedna štruktúra spoločnosti analyzuje podľa nasledujúcej klasifikácie:

1. Najvyššia trieda
2. Vyššia stredná trieda
3. Stredná stredná trieda
4. Nižšia stredná trieda
5. Najnižšia trieda

Sociálna mobilita

Presuny jednotlivcov alebo celých skupín z jednej spoločenskej triedy do druhej, resp. z jednej sociálnej pozície do druhej vo vnútri daného sociálneho systému nazývame sociálnou mobilitou. **S o c i á l n a m o b i l i t a** vyjadruje *možnosť jednotlivcov či celých skupín meniť svoj sociálny status*. Už P. S. Sorokin rozlišoval mobilitu **horizontálnu a vertikálnu**. Kým v procese vertikálnej mobility dochádza k presunom priestorovým, či profesijným, bez toho aby sa menila výška sociálneho statusu, horizontálna mobilita znamená vzostup, či zostup v rámci stratifikačného priestoru danej spoločnosti.

Z hľadiska mobilitných možností rozlišujeme **typ uzatvorenej a otvorenej spoločnosti**. Vysoká miera vertikálnej mobility sa spája predovšetkým s otvoreným typom spoločnosti. Zvláštna pozornosť pri skúmaní sociálnej mobility je venovaná analýze tzv. mobilitných kanálov, tzn. Spôsobov, ktorými sa zmena statusu realizuje.

3. KULTÚRA A JEJ FUNKCIE V SPOLOČNOSTI

Pojem k u l t ú r a – z lat. „colo“, „cultura“ – zušľachtovanie, pestovanie, vzdelávanie, obrábanie. V svojom pôvodnom význame tento pojem označoval najskôr kultiváciu pôdy – „agriculture“ - poľnohospodárstvo, neskôr v prenesenom význame sa začal používať na „kultiváciu“ ľudí. V tejto súvislosti ho prvý použil Cicero na charakteristiku vzdelanosti jednotlivca (kultúra ducha). Pôvodne kultúra znamenala činnosť, neskôr sa pojem kultúra rozšíril na produkty tejto činnosti – výsledky –umelecké diela, hodnoty atď.

Jedno z najstarších vymedzení kultúry pochádza od E.B. Taylora (1871), ktorý **definuje kultúru** ako „komplexný celok, zahrňujúci poznanie, vieru, umenie, morálku, zákony, obyčaje a ostatné spôsobilosti a zvyklosti, získané človekom ako členom spoločnosti“ [52, s. 548]. V tomto základnom vymedzení pokračovala celá rada autorov (C. Kluckhohn, A. Kloskowska ap.), ktorí nielen definovali pojem kultúra, ale prispeli aj k vzniku sociológie kultúry, ako aplikovanej sociológie.

Z analýzy rôznych definícií je možné podľa rozsahu pojmu určiť štyri **základné významy pojmu kultúra** :

1. Umenie – najužší význam pojmu kultúra
2. Duchovná kultúra – napr. filozofia, etika, veda, náboženstvo atď.
3. Súbor materiálnych a duchovných hodnôt – najrozšírenejšie chápanie

V sociológii má pojem kultúra oveľa širší význam. Je to súhrnné označenie všetkého, čím sa človek odlišuje od zvierat. Do kultúry preto patria v takomto širokom ponímaní všetky aktivity človeka, ktorými sa odlišuje od zvierat. Ide teda o komplex jeho činnosti, materiálnych a duchovných produktov a výsledkov týchto činností. Ľudia sa od zvierat odlišujú tým, že začali prírodu pretvárať a vytvárať si svoje vlastné prostredie.

Pojem kultúra *vyjadruje špecifický ľudský spôsob organizácie, uskutočňovania a rozvoja činnosti, ktorý je spredmetnený v rôznych materiálnych a nemateriálnych výsledkoch ľudskej práce.*

Zo sociologického pohľadu sú pre analýzu kultúry dôležité nasledujúce **znaky**:

- Kultúra je charakteristická ľudskou činnosťou a vytváranými hodnotami
- Kultúra je podmienená spoločensky, je naučená, nie je vrodená, zdedená, či inštinktívna
- Kultúra je skupinovým produktom ako celok, napriek tomu, že konkrétnu hodnotu vytvoril jedinec
- Kultúra si zachováva určitú časovú kontinuitu
- Kultúra je spoločensky adoptívna a premenlivá – schopná sa prispôbovať a meniť

Kultúra je vnútorne integrovaný a **štruktúrovaný systém**. Kultúra umožňuje jednotlivcovi od narodenia poznávať a osvojovať si okolitý svet na základe poznatkov, ktoré boli nazhromaždené po celú generáciu. Proces osvojovania kultúry nazývame **enkulturácia**. Proces sociálnych a kultúrnych zmien, ktoré vznikajú v dôsledku kontaktu rôznych kultúr sa nazýva **akulturácia**. Kultúra sa tradične **delí** na *materiálnu a duchovnú kultúru*.

Materiálna kultúra zahŕňa oblasť materiálneho bohatstva spoločnosti, je to súbor javov a procesov vzťahujúcich sa k uspokojovaniu materiálnych potrieb človeka. Najdôležitejšími **prvkami** sú: *pracovné nástroje, technika, stroje, produkty výroby, spotrebné predmety, umelé životné prostredie*.

Duchovná kultúra vyjadruje oblasť duchovného bohatstva, je to súbor javov, procesov a vzťahov súvisiacich s uspokojovaním duchovných potrieb. Najdôležitejšími **prvkami** sú: *idey, zvyky, názory, poznatky, hodnoty a normy, symboly, jazyk, sociálne inštitúcie*.

Symboly

S y m b o l - (gréc. *symbolon* = zmes, poznávacie znamenie, odvodené od *symbollo* – spojuje). Všeobecne sa symbolom označuje *akýkoľvek predmetný či duchovný objekt* (napr. jazyk, vec, zvuk, farba, pojem, gesto, geometrický obraz atď.), ktorý pôsobí ako podnet so sprostredkujúcou funkciou, t.j. znamená ešte niečo iné, než v skutočnosti vyjadruje. Symbol tak zrkadlí najhlbšie stránky skutočnosti, dáva veciam špecifický zmysel, ktorý je ťažko postihnuteľný bez poznania širších súvislostí a významov. Symbol v **svojej podstate** je znak, ktorý bol vytvorený, je reprezentatívny a prenáša sa tradíciami. Základným symbolom podľa viacerých autorov je **jazyk** ako sústava spoločných symbolov, ktoré tvoria určité slová a písmo. Jazyk je špecifický systém znakov pre verbálnu a neverbálnu komunikáciu.

Symboly od nepamäti slúžili ako **kľúč k pochopeniu sveta**. Podľa viacerých sociológov je kultúra v svojej podstate sústavou symbolov. Človek žije v symbolickom svete, ktorého súčasťou je jazyk, mýtus, umenie a náboženstvo. Rôzne druhy symbolov obsahuje nielen folklór, zvyky, obyčaje, rozprávky, poézia, literatúra, ale aj jednotlivé formy spoločenského zriadenia (monarchia, štát ap.). Symboly sú prítomné v našom každodennom živote a regulujú naše správanie, či si to uvedomujeme alebo nie.

Kríž v kresťanstve je symbolom úcty, pretože mu veriaci dali takýto význam. Cez jednotlivé symboly ľudia vnímajú každodennú realitu. Keď napríklad zasvieti na semafore zelená, vykročíme na prechod, pretože vieme, že táto farba symbolizuje normu, ktorá to umožňuje. Naopak, verejne spáliť štátnu zástavu je nielen poškodením kusu látky, ale potupením a hanobením národa.

Význam symbolov v ľudskej komunikácii je doménou najmä teórie symbolického interakcionizmu. Komunikácia podľa tejto teórie spočíva vo výmene signifikantných symbolov, vychádzajúcich z určitého úmyslu jedného účastníka interakcie, ktorý vyvoláva zodpovedajúci zámer u druhého účastníka interakcie. Svet každodenného života vzniká v myšlienkach a akciách členov spoločnosti. Akékoľvek objekty sú vlastne produktom symbolickej interakcie. Inými slovami povedané, veci okolo nás sú také, aký im dávame význam a zmysel. Dôležitosť a význam ľudských symbolov sme si uvedomili najmä v súvislosti s karikatúrami proroka Mohameda, ktoré vyvolali masové protesty v islamskom svete a obnažili širokú diskusiu o tejto citlivej téme. V tejto súvislosti sa začalo hovoriť o konflikte civilizácie, na ktorý už oveľa skôr upozornil S.P. Huntington.

Jednota a rozmanitosť kultúry

Kultúru môžeme chápať **dvoma spôsobmi**: ako univerzálny ľudský jav – vlastný celému ľudstvu, ako celok – ľudskú kultúru všeobecne a ako konkrétnu kultúru, vytvorenú konkrétnou spoločnosťou či sociálnou skupinou, kultúru ako jednotiaci sociokultúrny systém. Rozmanitosť kultúr **vzniká** na základe toho, že každá spoločnosť, či skupina si vyberá a rozvíja rôzne stránky života, spôsoby správania, činnosti, skúsenosti atď. Ľudské kultúry sa vyznačujú neobyčajnou mnohotvárnosťou. Hodnoty a normy jednotlivých kultúr sú často zásadne odlišné. Hovorí sa „iný kraj iný mrav“. Napr. to, čo pripadá normálne obyvateľom v Európe nemusí byť normálne pre Eskimákov a naopak.

Často sa stáva, že iné kultúry pokladajú odchýlky od svojej (vzorovej) kultúry za anomálie (nenormálnosti). Táto tendencia sa nazýva **etnocentrizmus** a má rôzne stupne: umiernený a agresívny. Opačný príkladom je **kultúrny relativizmus**, ktorý vychádza z predpokladu, že všetky kultúry sú jedinečné, originálne. Rovnako aj on má rôzne podoby (umiernenú a radikálnu). Kultúra ako výsledok činnosti „homo sapiens“ je bohato diferencovaná. Je vlastne komplexom mnohých subkultúr.

Subkultúra

S u b k u l t ú r a je pojem, ktorým sa označuje *akákoľvek čiastková kultúra*, ktorá je súčasťou rozsiahlejšej inštitúcie kultúry, s ktorou má niektoré spoločné znaky, ale mnohé odlišnosti. Subkultúra sa spravidla definuje ako kultúra vo vnútri kultúry, resp. „súbor špecifických prvkov kultúry, charakteristických pre sociálne skupiny existujúce v konkrétnej spoločnosti a v jej dominantnej kultúre“ [43, s. 34].

V rámci rôznych subkultúr **rozoznávame** subkultúru napr. *punk, subkultúru technoscény, grafity, rómsku subkultúru ap.* Navyše každá profesia má svoju špecifickú subkultúru: napr. *subkultúra policajtov*.

Miera **odlišnosti** subkultúry od celej kultúry je pohyblivá. Veľkosť a charakter rozdielov je daný celým radom faktorov, akými sú napr.:

- vek – mládežnícka kultúra,
- povolanie – profesná kultúra,
- náboženstvo – (sekty, rituály),
- pôvod, národnosť, etnikum, rasa, sociálna pozícia,
- geografické a prírodné prostredie
- záujmy (hudobný štýl, spôsob života) atď.
- hodnotová orientácia

Niektoré skupiny si utvárajú a rozvíjajú špecifické hodnoty a normy, ktoré sú často v rozpore s hodnotami a normami spoločnosti – resp. dominantnej kultúry, napr. skinheads, mafia, bezdomovci ap. Tak vzniká **kontrakultúra**. Kontrakultúra spravidla vzniká *na okraji spoločnosti, v sociálne deklasovanom prostredí (kriminálne živly, bezdomovci), jednak z protestu voči spoločnosti a dominantnej kultúre, v snahe presadiť odlišné hodnoty, uskutočniť zmenu*. V každej subkultúre (kontrakultúre) môžeme **identifikovať**: špecifické poznatky, idey, zvyky, normy, symboly, jazyk, špecifické správanie.

4. SOCIÁLNE SKUPINY A VZŤAHY

Sociologická charakteristika skupiny

Ľudia nemôžu existovať mimo konkrétnych sociálnych zoskupení, ktoré ich obklopujú. Nie každá kolektivita ľudí v sociológii sa nazýva sociálnou skupinou. Časopriestorová koexistencia ľudí, medzi ktorými existuje ľahostajný vzťah sa nazýva **agregát**. Výsledkom spontánnej, kolektívnej reakcie je **ďav**, ktorý takisto nie je sociálnou skupinou. Súhrn ľudí, ktorí majú určitú spoločnú vlastnosť, vnímateľnú vonkajším pozorovateľom bez ohľadu na to, či príslušníci súboru si uvedomujú, že túto vlastnosť majú, v sociológii nazývame **súbor**. Zoskupenia, u ktorých vznikla a udržuje sa i keď len po krátku dobu určitá spoločenská väzba, nazývame **pospolitosť**.

S o c i á l n a s k u p i n a je základnou jednotkou spoločenskej štruktúry. Pôvodne bolo za sociálnu skupinu považované určité usporiadanie osôb, postáv a vecí na obraze. V sociológii sa začal tento pojem objavovať až v 19. storočí. **V najširšom slova zmysle** označuje akékoľvek ľudské zoskupenie v reálnom priestore a na základe reálnych interakcií, alebo na základe určitých kritérií. **V užšom význame** je sociálnou skupinou určité *množstvo osôb (najmenej tri) spojených systém vzťahov, ktoré sú regulované na základe určitých pravidiel*. Skupina musí mať najmenej tri osoby (J. Szepaňski). Sociálna skupina začína až tam, kde sú tri osoby. Pár (dyáda) je špecifickou pospolitosťou, zoskupením. Okrem nevyhnutného počtu troch členov, každé usporiadanie osôb, ktoré v sociológii označujeme sociálnou skupinou, sa musí vyznačovať nasledujúcimi **znakmi**:

- interakciou medzi členmi skupiny
- existenciou komunikačnej siete
- spoločnou činnosťou
- existenciou sociálneho vzťahu
- spoločným cieľom
- existenciou diferencovaných sociálnych pozícií a rolí
- normatívnym a hodnotovým systémom
- systémom sankcií
- vedomím príslušnosti (skupinovou identitou)

Definičné znaky, ktoré odlišujú sociálnu skupinu od iných kolektív vymeďujú sociálne skupiny vo veľmi všeobecnej rovine. V spoločnosti existuje veľké množstvo rôznych sociálnych skupín, ktoré majú svoje vlastné špecifické znaky. Ohľadom triediacich znakov a kritérií neexistuje v sociológii jednotný názor. Spravidla sa za najdôležitejšie **triediace znaky** považuje veľkosť sociálnych skupín, spôsob ich vzniku, druh prevažujúcich vnútorných vzťahov, resp. prevažujúcich procesov, stupeň stálosti, miera exkluzivity atď.

- **Malé** (parciálne) sociálne skupiny
- **Veľké** (globálne) sociálne skupiny

Z hľadiska makro a mikroštruktúry, resp. podľa veľkosti nie je vždy rozhodujúci počet ich členov, ale spôsob kontaktu. Malé skupiny spravidla umožňujú svojim členom bezprostredný kontakt – „face to face“ (tvárou v tvár), čo je spravidla počet nepresahujúci 20 – 40 osôb.

- rodina
- skupiny pracovné
- skupiny štúdijné

- skupiny záujmové (športové, kultúrne)
- skupiny priateľské (party)
- skupiny patologické – deviantné

Veľké skupiny – napr. mládež ako sociálna skupina (veľké skupiny budujú svoj pocit identity nie prostredníctvom priamych kontaktov, ale cez menšie skupiny)

Primárne skupiny:

- primárne skupiny vznikajú ako prvotný typ kolektivity, s ktorou sa jednotlivec stretáva spravidla v rannom období svojho života,
- typickou primárnou skupinou je rodina,
- členovia primárnej skupiny sú navzájom spätí silnejšími citovými väzbami, kontakty sú dôvernejšie,
- v primárnych skupinách prevažujú osobné vzťahy ladené často intímne,
- sociálna kontrola je neformálna,
- vo vnútri primárnej skupiny pôsobí tendencia minimalizovať odstup medzi členmi skupiny a redukovať sociálny dištanc.

Sekundárne skupiny:

- vznikajú so špecifickým cieľom a ich členovia nadobúdajú vzájomné vzťahy až sprostredkované, na základe toho, že sa stali členmi skupiny
- typickou sekundárnou skupinou je napr. školská trieda, pracovná skupina atď.
- Skupiny, v ktorých prebiehajú prevažne ekonomické procesy (podnikatelia).
- Skupiny, v ktorých prebiehajú prevažne politické procesy (politické strany).
- Skupiny, ktorých aktivita má prevažne duchovný charakter (skupina vedcov).
- Otvorené (občianske združenia, záujmové – športové kluby, skupina fanúšikov - fanklub),
- Uzavreté (vybrané kluby – politický klub, profesné organizácie – komora stomatológov, sociologická spoločnosť atď.).
 - Členské – skupina ktorej je jednotlivec členom
 - Vzťahné – skupina, na ktorú sa jednotlivec orientuje bez ohľadu na to či do nej patrí alebo nie
- Kolektív – (z lat. colligere = spojovať, zhromažďovať – označenie pre skupinu, v ktorej prevláda dobrá, priateľská atmosféra. V minulosti však bol tento pojem značne zideologizovaný a charakterizoval predovšetkým pracovný kolektív s vysokou identifikáciou s hodnotami socialistickej spoločnosti

Sociálne vzťahy a ich klasifikácia

V z ť a h vyjadruje skutočnosť, že medzi dvoma či viacerými subjektami existuje určitá súvislosť (spojenie, styk, interakcia), ktorá ich spája a vytvára v nich jednotu. Výskumy potvrdzujú, že ľudia pripisujú veľký význam sociálnym vzťahom. Vzťahy zohrávajú dôležitú úlohu pri voľbe pracoviska, pracovnej spokojnosti. Zlé vzťahy na pracovisku sú často hlavným dôvodom vysokej mobility, stresu, neurózy. Sociálnymi vzťahmi vyjadrujeme vzťahy medzi ľuďmi, ktoré sa vytvárajú v historicky stanovených formách a zahŕňujú vzťahy ekonomické, politické, právne, národné, etnické, skupinové, náboženské, rodinné, morálne a iné.

Sociálne vzťahy vznikajú na základe nasledujúcich **predpokladov**:

- spoločenský styk v určitom priestore

- psychická a sociálna *väzba*, vyjadrená vzбудením záujmu a dorozumením sa navzájom
- sociálna *interakcia*

Sociálne vzťahy vytvárajú tri navzájom späté a prelínajúce sa stránky spoločenského styku. Základné **zložky vzniku sociálnych vzťahov**:

- *Vnímanie* a poznávanie iných ľudí – perceptívna zložka
- *Komunikácia* – komunikatívna zložka
- *Správanie* a konanie - interakčná zložka (vzájomné pôsobenie)

Vzťahy medzi ľuďmi môžeme rôznym spôsobom **klasifikovať** podľa rôznych hľadísk. Napr. podľa charakteru ich vzniku (spontánne, navodené – normatívne), trvanlivosti (dočasné, krátkodobé, dlhodobé), funkcii (výrobné, riadiace ap.).

Základné **typy sociálnych vzťahov**:

- Vonkajšie – vnútorné
- Oficiálne – neoficiálne
- Formálne – neformálne

Formálne (funkčné) vzťahy sú založené na *oficiálne (inštitucionálne alebo organizačne) formulovaných pravidlách a normách*, ktoré regulujú činnosť príslušníkov skupiny. Sú zakotvené, *kodifikované* v presne vymedzených spôsoboch konania a správania, v právomoci, zodpovednosti a povinnostiach, vyplývajúcich z funkčného zaradenia jednotlivca do organizačnej štruktúry skupiny. **Základom vzniku** formálnych vzťahov sú *sociálne normy a pravidlá*, ktoré vystupujú ako regulátor správania. Formálne vzťahy v polícii vyjadrujú vzťah medzi nadriadenými a podriadenými v rámci služobnej hierarchie, funkcie a hodností.

Na rozdiel od iných formálnych vzťahov v civile sa formálne vzťahy **v polícii** vyznačujú:

- právnym zakotvením (služobné predpisy, smernice atď.)
- systém sankcií (výrazne prísnejší systém sankcií umožňujúci nadriadenému udeľovať rôzne formy disciplinárnych trestov)
- formálne vzťahy ohraničujú oveľa širšiu oblasť činnosti (od policajta sa vyžaduje nielen plnenie úloh ale aj určitá forma morálneho správania, úcty voči nadriadenému atď.)

Neformálne vzťahy nazývame vzťahy *osobno výberové alebo priateľské*. Vznikajú na pozadí formálnych vzťahov. Sú výsledkom individuálnych, interpersonálnych kontaktov. Nie sú oficiálne kodifikované. **Základom** neformálnych vzťahov je *osobný záujem*, väčšinou umocnený emocionálnymi väzbami.

5. SOCIÁLNE SPRÁVANIE – KOLEKTÍVNE A DEVIANTNÉ FORMY SPRÁVANIA

Základné charakteristiky

Správanie (najšírši pojem) *je prejavom životných aktivít jedinca*, ide o reflexívne, spontánne odpovede, reakciu na vonkajšie alebo vnútorné podnety (správanie v škole, spotrebiteľské správanie, trhové správanie, reprodukčné správanie atď.). **Sociálne správanie** je *správanie podmienené skupinovými vplyvmi*. **Konanie** je *uvedomelá, zámerná a cieľavedomá činnosť*. Z hľadiska cieľov, ktoré uvedené spoločenské vplyvy sledujú, rozlišujeme prosociálne a antisociálne správanie. Z hľadiska **organizačnej formy** rozlišujeme:

- organizované správanie (resp. inštitucionalizované správanie)
- neorganizované – spontánne – kolektívne správanie

Kolektívne správanie je prevažne emocionálne spontánne, neštruktúrované sociálne správanie, ktoré vzniká ako reakcia väčšieho množstva ľudí na neštandardné a neurčité sociálne situácie, javy a procesy.

Do sociológie uviedol tento pojem Robert Ezra Park, vedúci predstaviteľ tzv. Chicagskej školy, ktorý ho použil v roku 1930 pre relatívne spontánne, neinštitucionalizované správanie. Snahou bolo odhaliť protiklad typu inštitucionalizovaného, organizovaného správania.

Kolektívne správanie je:

- **hromadné** správanie (správanie väčšieho množstva ľudí, uskutočňované v rovnakom čase, pričom títo ľudia môžu ale aj nemusia byť v priamom fyzickom kontakte)
- **spontánne, neštruktúrované a neinštitucionalizované** správanie (vnútorné neorganizované a neusporiadané, odohrávajúce sa bez existencie vopred stanovených pravidiel). Je to nepredvídateľné a ťažko predvídateľné správanie z hľadiska jeho vývoja.
- vzniká a vyvíja sa **ako kolektívna reakcia** ľudí na vplyvy, resp. podnety, stimuly, ktorými sú neštandardné (výnimočné, zriedkavé) a nejasné, nejednoznačné javy, procesy a ich výsledky

Z analýzy rôznych sociologických teórií je možné koncentrovane naznačiť najdôležitejšie **predpoklady vzniku kolektívneho správania**, medzi ktoré patrí vplyv prostredia, absencia noriem, zlyhanie mechanizmov sociálnej kontroly, rozdielnosť hodnôt a noriem a relatívna deprivácia.

1. Vplyv sociálneho prostredia

- Pod vplyvmi sociálneho prostredia sa rozumie napr. fyzická blízkosť ľudí v určitom čase, dobré možnosti ich komunikácie
- Koncentrácia a fyzická blízkosť ľudí v určitom prostredí – napr. futbalový štadión zvyšuje možnosti vzniku kolektívnej reakcie

2. Absencia noriem

- Absencia noriem, ktorými sa riadi správanie, zvyšuje možnosti, resp. pravdepodobnosť vzniku kolektívneho správania
- v neočakávaných situáciách (katastrofy a krízy) sa jednotlivci nemôžu riadiť zaužívanými normami – tak vznikajú nové vzory správania.

3. Zlyhanie mechanizmov formálnej sociálnej kontroly

- Oslabenie, zrútenie mechanizmov sociálnej kontroly spôsobuje stratu ľudí v sociálny poriadok a ľudia sa ho snažia kolektívnym spôsobom zmeniť
- Ak polícia nezvláda situáciu na štadióne

4. Rozdielne hodnoty a normy

- rozdielne, často konfliktné hodnoty a normy rôznych skupín vyvolávajú vznik kolektívneho správania (stretnutie zástancov rôznych hodnôt a názorov – Rómovia a skíni, anarchisti a skíni)

5. Relatívna deprivácia

- Termínom relatívna deprivácia sa označuje pocit vznikajúci na základe stavu, v ktorom ľudia nemôžu dosiahnuť to čo si myslia, že majú na to nárok, právo, že si to zaslúžia ap.
- U časti ľudí vzniká pocit krivdy, neuspokojenia, nespravodlivosti

Kolektívne správanie je špecifický proces, v ktorom podľa N. J. Smelsera rozlišujeme nasledujúce štádiá:

1. **Štruktúrnú podporu** – v sociálnej štruktúre musí byť zabudovaná možnosť vzniku kolektívneho správania. Niektoré zvláštnosti štruktúry spoločnosti umožňujú vznik kolektívneho správania viac, iné menej. (Npr. v spoločnosti tvorenej ľuďmi jednej rasy nevznikajú rasové nepokoje).
2. **Štruktúrne napätie** – existujúce usporiadanie spôsobuje, že za určitých okolností sa situácia dramtizuje, stáva sa neprehľadnou, problémovou, vzniká súbor negatívnych sociálno-psychických stavov vyvolávajúcich napätie a konflikty.
3. **Prijatie všeobecného presvedčenia** – existujúce napätie musí byť nejakým spôsobom vysvetlené. Tento všeobecne prijímaný názor sa spája s návrhom na riešenie. Nemusí ísť o racionálne riešenie.
4. **Spúšťajúca udalosť (faktor)** – vo všetkých prípadoch existuje neočakávaná, náhla udalosť, ktorá iniciuje, podnieti ku kolektívnemu správaniu („rozbuška“).
5. **Mobilizácia (aktivizácia) ľudí** – pre určitý druh kolektívneho správania môže prebiehať pred výskytom i po výskyte neočakávanej udalosti. Ak k mobilizácii dochádza až po udalosti, táto môže prebiehať dvoma spôsobmi: spontánne alebo organizovane. V druhom prípade sa utvoria skupinky vodcov, ktorí plnia rolu iniciátorov a organizátorov kolektívneho správania.
6. **Pôsobenie mechanizmov sociálnej kontroly** – nevhodný zásah polície môže odštartovať kolektívne správanie.

Kolektívne správanie využíva princípu kumulácie, nabaľovania, „*efekt snehovej gule*“. Oslavujúci fanúšikovia môžu strhnúť do akcie okoloidúcich. Efekt „snehovej gule“ sa prejavuje na prednáške tým, že ak vyrušuje jeden, pridajú sa k nemu aj ostatní apod.

Druhy kolektívneho správania

1. Dav a davové správanie
2. Panika
3. Fáma
4. Móda
5. Masová hystéria
6. Sociálne hnutie
7. Verejnosť a verejná mienka

DAV A DAVOVÉ SPRÁVANIE

D a v o m v sociológii sa nazýva *dočasné zhromaždenie, resp. priestorové zoskupenie väčšieho počtu ľudí, ktorí majú spoločný predmet pozornosti alebo spoločný záujem*. Dav nie je sociálna skupina. **Od sociálnej skupiny sa odlišuje:**

- *dĺžkou trvania*: dav je krátkodobé zoskupenie)
- *typom interakcie*: interakcia v davoch neprebíha podľa vopred schválených noriem,
- *skupinovou identitou* – členstvo v dave je krátkodobé (na rozdiel od skupiny trvá iba počas zhromaždenia), neexistujú záväzné normy a pravidlá prijímania do davu (zapojí sa každý – kto chce)
- *sociálnymi pozíciami a rolami*: systém pozícií, status a rolí nie je tak bohatý ako v skupine (dav má vodcu – „hecovača“ a nasledovateľov – „stádo“).
- sociálna psychológia davu sa odlišuje od skupiny tým, že v *dave neexistujú pevné hodnoty a normy*.

Dav je sociálny agregát, v ktorom sa výrazne mení individuálna psychika jednotlivcov pod vplyvom psychologickéj nákazy („efekt stáda“). Na základe nápodoby a v dôsledku oslabenej sociálnej kontroly. **G. L. Bon** sa usiloval sformulovať psychologické zákony duševnej jednoty davu. „*Duša davu*“ spôsobuje podľa G. Le Bona to, že jednotlivec sa v dave správa inak než keby konal samostatne.

PANIKA

P a n i k a je špecifický druh kolektívneho správania, ktorým ľudia reagujú na určitý podnet (jav, situáciu, udalosť) emocionálnym, spontánnym, situácii či javu neprimeraným často i bezohľadným alebo sebazničujúcim spôsobom. Podľa druhu stimulu sa **rozlišuje**:

- **Úteková** (úniková) panika – podnetom býva vznik nejakého ohrozenia zdravia alebo životov ľudí zhromaždených na jednom mieste (požiar budovy, zemetrasenie, hroziaci výbuch bomby)
- **Získavacia** (chamtivá) panika – nákupná panika

Vznik paniky urýchľuje celý rad faktorov a podmienok:

- ľudia si musia *uvedomovať* výnimočnosť a krízovosť situácie, v ktorej sa ocitli
- musia *pociťovať* neistotu, vzrušenie, úzkosť alebo strach z tejto situácie
- musia *uveriť*, že existuje iba jedno, resp. najlepšie riešenie
- musia byť *presvedčení*, že ostatné riešenia sú nevhodné, neefektívne, alebo že iné riešenia neexistujú
- v dave *zlyháva* komunikácia – výsledkom čoho je zlá informovanosť
- v dave *neexistuje* spolupráca, vzájomná pomoc, koordinácia, prípadne vodcovstvo a usmerňovanie
- medzi *členmi* davu sú ľudia s psychickou predispozíciou prepadnúť panike a správať sa panikársky
- v dave existuje *vzájomná stimulácia* – dav umožňuje vznik *davovej nákazy*

SOCIÁLNE DEVIÁCIE A DEVIANTNÉ SPRÁVANIE

Základné definície a teórie deviantného správania

Deviantné správanie je najčastejšie vysvetľované pomocou **troch základných koncepcií**, ktoré obsahujú množstvo teórií:

1. Biologické koncepcie
2. Psychologické koncepcie
3. Sociologické koncepcie

1. Biologické príčiny a koncepcie

Biologické koncepcie chápu deviácie ako **vrodené vlastnosti** – *biologicky a geneticky podmienené*. Rôznorodé biologické teórie vychádzajúce z tejto koncepcie sa sústreďujú predovšetkým na biologickú podstatu osôb deviantov, skúmajú ich individuálne charakteristiky, fyziologické zvláštnosti, anomálie.

Uvedené koncepcie sú **historicky najstaršie**.¹ Majú tradície v primi-tívnom ľudskom myslení a špecifických postojoch k fyziologickým anomáliám. Ľudia si spočiatku nedokázali vysvetliť príčiny a pôvod telesných deformácií a považovali ich za božie znamenie. Temnou históriou bol najmä stredovek – obdobie inkvizície (upaľovanie bosoriek).

Nie všetky biologické koncepcie musia byť automaticky pseudovedecké. Existujú dôkazy o tom, že mnohé deviácie sú spojené s fyziologickými a biochemickými reakciami v ľudskom organizme, hormonálnou nerovnováhou, neuropsychologickými faktormi (mozgovou disfunkciou a abnormalitami vývoja mozgu), či inými organickými poruchami (anomáliami) človeka.

Napr. skúsený psychológ dokáže identifikovať psychické poruchy podľa výzoru tváre pacienta (napr. alkoholizmus, depresie ap.). Navyše, genetika človeka je ešte stále málo prebádanou oblasťou, z čoho aj pramenia obavy z pokusov o klonovanie človeka. V súčasnej sociológii sa dynamicky vyvíjajú mnohé disciplíny – sociobiológia, „genetické inžinierstvo“, ktoré poukazuje na skutočnosť, že „genotyp“ určuje možnosti a medze ľudského individua.

2. Psychologické príčiny a koncepcie

Hľadajú **súvislosť medzi deviantným správaním a psychickými zvláštnosťami** jednotlivca. Rovnako ako biologické koncepcie a teórie patria k tzv. predispozičným teóriám, (teórie označované ako „kinds of people“), ktoré tvrdia, že určité psychické vlastnosti človeka vopred predurčujú jeho deviantné správanie.

- **Psychoanalytické teórie** – deviantné správanie ako dôsledok negatívnych zážitkov z detstva (emocionálne deprivácie nevyriešené konflikty a komplexy)
- **S. Freud** – „zlý pud“ : všetci ľudia sú ovládaní tzv. pudovými reakciami
- **Teórie frustrácie**: frustrácia vyvoláva agresiu, ktorá je základom deviantného správania

3. Spoločenské príčiny a sociologické koncepcie

Sústreďujú sa na **analýzu sociálno-kultúrnych faktorov**, ktoré podmieňujú deviantné správanie. Sociologické koncepcie sa zaoberajú **spoločenskými podmienkami**, v ktorých

¹ **Prvé pokusy** vysvetliť deviácie na základe biologických faktorov uskutočnil francúz **Paul Borca**, ktorý tvrdil, že na *lebkách a mozgoch* zločincov objavil zvláštnosti, ktorými sa odlišujú od poctivých občanov. Ďalší **Cesare Lombroso** – lekár predpokladal existenciu *rodených zločincov*, ktorí sa vyznačujú fyzickými stigmatami (znakmi) – obrovský chrup, asymetria tváre, nadbytočné prsty, defekty uší a nosu atď. Fyzické defekty majú podľa neho bezprostredný súvis s deviantným správaním (alkoholizmus, sexuálne deviácie) v tom zmysle, že obe sú dôsledkom vývojovej regresie. **Enrico Ferri** rozlišoval *5 typov zločincov* : rodení, pomätení, habituálni, príležitostní a emocionálni. Pochopiteľne, že najväčšiu pozornosť venoval rodeným, u ktorých sledoval telesnú degeneráciu (stigmaty, atavizmy). S obdobnými názormi sa stretávame aj u W. Sheldona (skriptá), ktorý rozlišoval tri typy deviantov (mezomorfny – svalnatý, ektomorfny a moletný).

deviácie vznikajú, sociálnymi normami, sankciami ap. Klasickou teóriou je sociologická koncepcia „**anómie**“ **E. Durheima**.

V sociologickej teórii existuje množstvo sociologických koncepcií a teórií deviácií:

1. Teória sociálnej dezorganizácie (W.I.Thomas a F. Znaniecki)
2. Teórie sociálneho napätia (R.K. Merton)
3. Etnometodologické teórie (Cicourel)
4. Etiketizačné teórie (labelling – „label“ – nálepka) – K. Erikson, H. Becker
5. Teórie absurdity
6. Radikálne teórie
7. Teórie primárnej a sekundárnej deviácie

V oblasti teórie sociálnych deviácií prebieha od začiatkov 60. rokov spor medzi dvoma **základnými koncepciami**:

1. Normatívne koncepcie (objektivistické paradigmy)
2. Reaktívne koncepcie (interpretatívne paradigmy)

Normatívne koncepcie

Normatívny pohľad na sociálne deviácie je historicky starší. Za deviantné správanie považuje *také správanie jednotlivcov, ktoré spoločnosť či sociálna skupina pokladá za porušenie spoločenských či skupinových noriem*. Z uvedenej definície vyplýva, že deviácia je určitým typom, formou sociálneho správania, ktoré sa odchyľuje od určitej normy, od štandardizovaného a inštitucionálneho správania, ktoré predpisuje norma, platná v určitej spoločnosti, skupine, sociálnom útvere. Normatívne koncepcie sa usilujú **objektivizovať deviáciu** (preto sú označované za objektivistické paradigmy) na základe určenia objektívnych poznatkov o tom, **kto** porušuje normy, **prečo** ich porušuje, **aké sú hranice** porušovania noriem ap. Základom je analýza sociálneho správania a sociálnych noriem. Sociálne správanie a sociálna norma sú centrálnymi pojmami normatívnych koncepcií.

N o r m y sú elementárny prvok sociálnej existencie človeka – taxatívne vymedzujú očakávané správanie, stanovujú čo sa má a čo nemá, čo je správne a čo nesprávne, čo je v súlade so spoločenskými potrebami, cieľmi, záujmami a hodnotami. Sociálne normy sú pravidlá pre vedomé sociálne konanie, predpisy pre sociálne správanie, očakávané správanie alebo vyžadované sociálne správanie, s charakterom kategorického imperatívu.

Sociálne normy je možné rôznym spôsobom **klasifikovať**: *formálne a neformálne, kodifikované a nekodifikované, prikazovacie, zakazovacie, povoľovacie atď.*, Normy môžu byť deklarované v rôznej podobe písomnej (zákony), grafickej (dopravné značky). Sociálne normy **sa vyznačujú** relativitou, t.j. odlišujú sa v rôznych spoločnostiach, kultúrach. Významne sa vyvíjajú v čase: niektoré zanikajú, iné vznikajú (na Slovensku je mimoriadne vysoká dynamika noriem).

Každá sociálna norma má **vnútorný obsah a hranicu**. Vnútorný obsah normy tvoria *konkrétne príkazy a zákazy*. Hranice normy sú konkrétne ohraničenia normy, za touto hranicou začíname hodnotiť určité správanie za deviantné. Každé správanie sa uskutočňuje na pozadí určitých noriem, ktoré sú modelom správania. Z uvedeného vyplývajú **dva typy správania**:

- **Konformné k normám** = konformita (zhodnosť, súhlas s príslušnou normou). Konformný je ten, kto sa správa v súlade s normami spoločnosti.
- **Nonkonformné k normám** = nonkonformita (odchylky od noriem, ktoré môžu mať rôznu intenzitu – škálu od nesúhlasu až po vedomé porušovanie).

Odchyľovať sa od normy môžeme dvoma smermi: „*od normy*“ – vzdáľovať sa od obsahu normy, ignorovať ju, nerešpektovať normu. Takáto odchýlka charakterizuje negatívnu deviáciu. Druhým spôsobom je odchýlka smerom „*k norme*“ – čo najviac sa približovať k norme, prísne a presne dodržiavať jej obsah – takáto deviácia sa nazýva pozitívna deviácia. Príkladom **pozitívnej deviácie** je napr. workaholizmus, radikálne abstinenčné hnutie – armáda spásy atď.

Škála správania vo vzťahu k sociálnej norme:

- Normokonformné sociálne správanie
- Nápadné, provokujúce sociálne správanie
- Dissociálne správanie
- Asociálne a antisociálne správanie
- Delikventné správanie
- Kriminálne správanie

Na začiatku škály je **konformné správanie** (vo vzťahu k normám sa nazýva normokonformné správanie) a na strane druhej je **kriminalita** ako odchýlené správanie od noriem. Zo sociologického hľadiska nás nezaujíma iba obsah normy (ako právnikov), ale aj ostatné prvky súvisiace so vznikom normy, jej kodifikáciou, kontrolou dodržiavania atď. Normy neexistujú iba v zákonoch a predpisoch, ale aj v „*hlavách*“ ľudí. Z uvedeného dôvodu si všimame nasledujúce štruktúrne **prvky vzťahu medzi správaním a sociálnou normou**:

- Autori noriem – tí, ktorí normy stanovujú
- Adresáti noriem – tí, ktorým sú normy adresované
- Stupeň platnosti – rozsah, z hľadiska akceptovania ich autorov
- Stupeň účinnosti
- Sociálna kontrola
- Sankcia
- **Tolerančný limit** – sociálne normy nemajú vždy ostro vymedzenú hranicu medzi konformným a deviantným správaním – existuje tzv. tolerančný limit – *určitý akceptovateľný rozsah*. Každá spoločnosť (rodina) má rozdielny tolerančný limit, ktorým je ochotná akceptovať porušovanie noriem (tolerancia k používaniu alkoholu).

Príkladom normativistických koncepcií sú **štruktúrno-funkcionálne teórie**. Podľa nich je deviantné správanie indikátorom fungovania a rovnováhy sociálnej štruktúry spoločnosti. Ak deviácia prekročí určité hranice stáva sa škodlivým javom (abnormálnym prejavom fungovania sociálnej štruktúry) – napr. stav anómie.

E. Durkheim a jeho teória anómie

E. Durkheim vo svojom najslávnejšom diele *Samovražda* (1897) skúma nielen príčiny *samovraždy*, ale predovšetkým jej *spoločenské súvislosti*. Na tomto vyhranenom individuálnom čine (akým samovražda nepochybne je) dokazuje spoločenské súvislosti. Samovraždu, napriek tomu, že je individuálnym aktom, definuje ako sociálny fakt, ktorý je potrebné skúmať vo väzbe na iné sociálne fakty (procesy sociálnej integrácie a procesy sociálnej regulácie: politika, ekonomika, náboženstvo).

Durkheim si všima štatistiku samovrážd a odhaľuje určité zákonitosti v ich výskyte. Na základe analýzy procesov integrácie a sociálnej regulácie rozlišuje nasledujúce **typy samovrážd**:

1. **Egoistická samovražda** je výsledkom a prejavom kultu individualizmu. Čím silnejšie sú putá jednotlivca na skupinu, tým menej dochádza k samovraždám. Tento poznatok si overuje na rozdiel medzi počtom samovrážd medzi protestantmi (väčšia miera) a katolíkmi (menšia miera). Dospieva k záveru, že čím pevnejšia a integrovanejšia je rodina, tým sú menšie tendencie k samovražde.
2. **Altruistická samovražda** je typická pre tradičné spoločnosti, kde je príliš silná sociálna integrácia, kde život je prísne ovládaný zvykmi a tradíciami. Altruistická samovražda je interpretovaná ako obeť alebo znak politickej oddanosti. *Príkladom je rituálna samovražda japonských samurajov.*
3. **Anomická samovražda** je plod modernej spoločnosti. Je výsledkom nedostatočného pocitu regulácie správania. Za určitých okolností sa jednotlivcovi rozpadá jeho hodnotový systém a systém noriem, ktorý ho vedie k pocitu bezmocnosti. **Príkladom** je zmena režimu, krach na burze, neúspech v podnikaní, ale aj rozpad rodín. Uvedené zmeny znamenajú pre človeka stratu určitých hodnôt, ktoré môžu viesť aj k strate zmyslu života.
4. **Fatalistická samovražda** je protipólom anomickej samovraždy a je dôsledkom nadmernej regulácie zo strany spoločnosti.

Medzi normativistické teórie patrí aj známa **teória sociálneho napätia** R.K Mertona. Podstata tejto teórie spočíva v tom, že v úsilí o dosiahnutie spoločensky uznávaných cieľov (napr. mať veľa peňazí) existuje napätie medzi týmito cieľmi a legálnymi prostriedkami, resp. možnosťami dosiahnuť tieto ciele.

2. Reaktívne koncepcie

Podstatou reaktívnych koncepcií je tvrdenie, že sociálna *deviácia je správanie, ktoré je okolím označené (onálepkované) za deviantné* a deviant je jedinec, na ktorého bola úspešne deviantná nálepka aplikovaná. O deviacii nerozhoduje charakter správania – odchýlka od normy, ale tzv. **societálna reakcia** okolia, ktorá označí určitý typ správania za deviantný – za tzv. deviantný akt. Rozhodujúcim pri identifikácii sociálnych deviácií podľa etiketizačných teórií nie je príslušný akt: deviantný akt (konkrétne správanie), ale societálna reakcia okolia na toto správanie.

Societálna reakcia obsahuje:

1. Identifikačný komponent (rozpoznanie príslušného správania)
2. Hodnotiaci komponent (hodnotenie toho čo je správne a čo nie)
3. Behaviorálny komponent (konkrétna reakciu na deviantne správanie)

Societálna reakcia je podmienená:

1. Charakteristikou *deviantného správania*: (typ porušenia normy, intenzita, závažnosť, viditeľnosť)
2. Charakteristikou *páchateľa*: demografické charakteristiky (vek, pohlavie), etnické (černoch – beloch – róm), sociálny status (kto je páchatelom - politik, podnikateľ, bezdomovec, atď.)

3. Charakteristikou *reagujúceho publika*: vzťah publika k porušenej norme, vzťah publika k páchatel'ovi (je to známy, príbuzný)
4. Charakteristikou *spoločnosti*, v ktorej sa deviantné správanie vyskytuje: totálne a absolutistické spoločnosti sú menej tolerantné k deviantnému správaniu – (viď. Čína a niektoré islamské krajiny).
5. Charakteristikou *situácie*, v ktorej sa deviantné správanie objavuje: (situačné vplyvy)

Príkladom reaktívnych koncepcií je **teória diferenciálnej asociácie** (DAT) E. Sutherlanda [13, s. 432-436]. Kriminálne správanie nie je bezprostredným produktom sociálnej štruktúry, ale *je naučené (nie je vrodené)*. Bežný občan nevie ako si zadovážiť drogu, ilegálnu zbraň, tzn. musí sa to od niekoho naučiť. Učenie obsahuje techniky páchania kriminality a racionálne zdôvodnenia. Deviantné správanie je výrazom existencie všeobecných potrieb a hodnôt a obmedzených možností ich získavania. Ľudia sa učia prostredníctvom komunikácie (rozhovormi, sledovaním správania iných). Najintenzívnejšie prebieha „kriminálna socializácia“ vo vnútri malých skupín.

Iný pohľad reaktívnych koncepcií nám ponúkajú niektoré **konfliktualistické koncepcie**. Správanie je podľa týchto teórií definované ako deviantné, pretože je to v záujme vládnucej triedy. Príslušníci vládnucej triedy majú oveľa viac možností zabezpečiť si beztrestnosť (kontrolujú štátne orgány, médiá atď.). Spravodlivosť vraj nie je slepá, iba na bohatých a mocných sa pozerá „láskavejším“ pohľadom. Príslušníci nižšej triedy sú oveľa ľahšie označovaní (onálepkovaní) za deviantov. Právny systém kapitalistickej spoločnosti podľa R. Quinneyho je nástrojom vládnucej triedy a je používaný ako „kladivo na opozíciu“ [13, s. 438].

Sociálna deviácia a sociálna patológia

Pojem sociálna patológia zaviedol do sociológie H. Spencer, ktorý hľadal paralelu medzi ľudským organizmom a jeho chorobami a medzi spoločnosťou a chorobami v spoločnosti. Pojem sociálna patológia označuje *nezdravé, nenormálne, všeobecne nežiadúce javy*. Ide o širší okruh sociálnych javov, ktoré sú rôznym spôsobom škodlivé, nebezpečné.

Sociálna patológia sa v rôznych štatistických publikáciách sleduje podľa rozdielnych kritérií a hľadísk.

- Sociálna patológia **súvisiaca s biologickou reprodukciou** ľudského rodu (*potraty, samovražednosť, klesajúca pôrodnosť ...*)
- Sociálna patológia **súvisiaca s ekonomickou situáciou** (výroba, spotreba, rozdeľovanie) – *chudoba, nezamestnanosť*
- Sociálna patológia **súvisiaca so spôsobom života** (jednotlivca a malých skupín) – *bezdomovecť, drogová závislosť, alkoholizmus*
- Sociálna patológia **súvisiaca s porušovaním právnych noriem** - *kriminalita*
- Sociálna patológia **súvisiaca s inými okolnosťami**

V štatistickej ročenke sa sociálna patológia sleduje v dvoch kapitolách „Kriminalita a súdnictvo“ a „Nehody a požiare“. Kriminalita sa delí podľa trestných činov na všeobecnú, hospodársku a zostávajúcu. Podľa predmetu a spôsobu páchania sa všeobecná delí na: majetkovú, násilnú, mravnostnú a ostatnú. Trestné činy sa delia na: vraždy, lúpeže, úmyselné ublíženie na zdraví.

Sociálna kontrola a trendy jej vývoja v súčasnej spoločnosti

Tam kde existujú normy, existuje aj kontrola ich dodržiavania. Pojmom sociálna kontrola označujeme všetky spoločenské mechanizmy, ktorých úlohou je zabezpečiť poriadok a stabilitu spoločnosti. Sociálna kontrola **vyjadruje** úsilie spoločnosti o sebareguláciu. Je to proces, ktorým si sociálne skupiny alebo *spoločnosť vynucujú konformitu* – prispôsobovanie sa svojich členov skupinovému či spoločenským očakávaniam a normám. Do sociálnej kontroly patria aj sankcie, ktorými si sociálne skupiny dodržiavanie noriem vynucujú. V spoločnosti existujú rôzne druhy sociálnej kontroly. Medzi základné druhy patrí:

1. **Neformálna sociálna kontrola:** neformálny sociálny nátlak, ktorý jednotlivcov núti rešpektovať sociálne normy.
 - základnými spôsobmi sú *sociálne odmeny* (ocenenia, pochvaly), *tresty* (zahanbenie, pokarhanie, výsmech) a *presviedčanie*.
 - najbežnejším prejavom sociálnej neformálnej kontroly je *verejná mienka*
2. **Formálna sociálna kontrola:** *oficiálny, formálny tlak*, ktorého cieľom je vynútiť si konformitu osôb. Formálna sociálna kontrola je záležitosťou osobitných organizácií, ktoré používajú formálne sankcie. Hlavným typom sú právne sankcie, ktoré zabezpečujú dodržiavanie noriem. Na zabezpečenie existujú rôzne organizácie, anpr. *súdy, polícia, väzenstvo*.

Obsah sociálnej kontroly:

- Konfrontácia reálneho správania jedinca alebo skupiny s kolektívne uznávanými hodnotami a normami konania
- Zisťovanie deviácie – odchylky od štandardov spoločenského súžitia
- Snaha o odstránenie deviácie prostredníctvom sankcií

Trendy sociálnej kontroly v súčasnej spoločnosti

Žiadna spoločnosť nemôže existovať bez sociálnej kontroly. Menia sa iba nástroje a mechanizmy sociálnej kontroly. Sociálna kontrola mala v histórii vývoja ľudskej spoločnosti **rôzne podoby**, ktoré charakterizovali:

- *zmeny v priestore*: výkonom verejnej kontroly boli najskôr verejné námestia, neskôr špecializované – uzavreté inštitúcie,
- *zmeny v spôsobe odpovede*: najskôr to bola odplata, neskôr rehabilitácia – lekárska terapia.

Medzi najvýznamnejšie trendy sociálnej kontroly v súčasnej spoločnosti patrí:

- Sústavný rast počtu policajtov a verejných výdavkov na políciu za posledných 20 rokov
- Rast súkromných bezpečnostných služieb, výdavkov na súkromné bezpečnostné služby v súčasnosti prevyšuje výdavky na štátnu políciu (je to 100 miliárd ku 40 miliárdam USD, na jedného štátneho policajta pripadajú traja súkromní)
- Privatizácia inštitúcií sociálnej kontroly: mnohé väznice sú prevádzkované súkromnými firmami, dochádza k privatizácii väzníc
- Prienik dozorovacej technológie do každodenného života

Jadrom nástrojov sociálnej kontroly sa stáva *technológia* – dômyselné dozorovanie pomocou modernej techniky (videokamery, biometrické údaje atď.). Pre 20. storočie je charakteristická vysoká profesionalizácia sociálnej kontroly a rozmach jej medikalizácie.

V 60. rokoch sa zatvárali veľké psychiatrické liečebne, ľudia sa presúvali do komunit, denných opatrovateľských centier, používalo sa menej chemických prípravkov. Ide o *postmodernú transformáciu – difúziu modernej technológie so sociálnou kontrolou*. Lacná monitorovacia technika dovoľuje, aby sa ňou vybavovali rodinné domy a domácnosti na ochranu pred lupičmi, rovnako aj na kontrolu starostlivosti o malé deti. Súčasný proces miniaturizácie dozorovacej techniky dovoľuje jednak nepozorovateľné kontrolovanie, jednak rýchle vyhodnocovanie. K ďalším technikám patria elektrické náramky, ktoré umožňujú kontrolovať pohyb podozrivých osôb mimo väzníc. Počítačové techniky analýzy hlasu dovoľujú identifikovať hlas s rovnakou presnosťou ako odtlačok prsta. Röntgenové a ultrazvukové fotenie umožňujú kontrolovať telo zvnútra – prenos drogy v tele.

6. SOCIOLOGICKÝ VÝSKUM – NÁSTROJ VEDECKÉHO POZNÁVANIA

Vedecký výskum je základným nástrojom vedeckého poznávania. Je to súhrn poznávacích činností zahrňujúci celý rad myšlienkových operácií (analýza, syntéza, indukcia, dedukcia) a postupov. **Vedecký výskum** je „*systematické, kontrolované, empirické a kritické skúmanie hypotetických výrokov o predpokladaných vzťahoch medzi prirodzenými javmi*“ [21, s. 14]. V súčasnej vede existujú **dva základné druhy výskumov**: *prírodovedný* – zameraný predovšetkým na organickú a neorganickú prírodu (napr. vedecko-technický, biologický, matematický atď.) a *spoločenskovedný výskum* – zameraný predovšetkým na osobnosť človeka a ľudskú spoločnosť (napr. antropologický, psychologický, historický, ekonomický, politologický atď.).

Objektom skúmania spoločensko-vedného výskumu je predovšetkým osobnosť človeka a spoločnosť. Každá zo spoločenských vied skúma určitý výsek sociálnej reality (napr. kultúrno-spoločenský vývoj človeka, jeho psychiku, históriu vývoja ľudskej spoločnosti, politiku, ekonomiku atď.). **S o c i o l o g i c k ý v ý s k u m** je špecifickým druhom spoločenskovedného výskumu. Spolu s ostatnými spoločenskými vedami má spoločný objekt skúmania, tzn. sústreďuje sa na zhromažďovanie údajov, ktoré nám pomáhajú odpovedať na najdôležitejšie otázky, týkajúce sa rôznych aspektov života človeka a ľudskej spoločnosti, čím nám umožňujú (spolu s ostatnými spoločenskými vedami) pochopiť zmysel nášho života, jeho každodenné problémy i perspektívy.

Na rozdiel od ostatných spoločenských vied sa však sociologický výskum uskutočňuje v konceptuálnom a teoretickom rámci sociológie, čo znamená, že k popisu predmetu skúmania používa sociologické pojmy a kategórie. Sociologický výskum sa zameriava na aktuálne (nie minulé, ale súčasné), vymedzené výseky sociálnej skutočnosti a na konkrétne sociálne javy. Z uvedeného dôvodu **sociologický výskum môžeme pracovne definovať** ako *cieľavedomú (zámernú), systematickú (plánovitú) a organizovanú poznávaciu činnosť, ktorej poslaním je získať prostredníctvom špecifických sociologických metód a techník objektívne empirické údaje o vymedzenom „výseku sociálnej skutočnosti“ (A. Hirner) a prostredníctvom kritického overovania vedeckých hypotéz teoreticky vysvetliť podstatu skúmaných sociálnych sociálnych javov (resp. spoločenských problémov), ich vzájomné vzťahy a tendencie vývoja*.

Sociologický výskum je špecifickou vedecko-poznávacou činnosťou, ktorá sa vyznačuje predovšetkým:

- Špecifickým predmetom skúmania
- Cieľavedomosťou
- Plánovitosťou
- Organizovanosťou

- Systematicnosťou
- Použitím špecifických výskumných metód a techník

Špecifickým **predmetom skúmania** sociologických výskumov je podľa A. Hirnera *sociálna skutočnosť*. Za sociálnu skutočnosť Hirner považuje sociálne javy. Pod pojmom **sociálny jav** označuje na jednej strane „ontický útvar, teda istú sociálnu skutočnosť“, ale zároveň aj „zmyslom bezprostredne prístupnú povrchovú vlastnosť alebo vzťah predmetov bez registrovania vlastnej podstaty“ [20, s. 123-124]. Vstupnou bránou prieniku do podstaty spoločenského problému je objektívne pochopenie daného spoločenského javu. Každý jav odzrkadľuje podstatu. Tak ako gravitácia sa prejavuje konkrétnym pohybom telies voči zemskej kôre, tak aj spoločenské javy odzrkadľujú skrytú, vnútornú podstatu a príčiny.

Na rozdiel od prírodných javov, sociálne javy majú mnohé odlišnosti, ktoré zvyrazňujú aj zvláštnosti a odlišnosti sociologického výskumu od iných druhov výskumu. Špecifický charakter sociálnych javov determinuje možnosti získavania sociálnych informácií, limituje možnosti ich kvantifikácie a v neposlednom rade ovplyvňuje aj kvalitu a interpretáciu výsledkov.

Špecifiká a zvláštnosti skúmania sociálnych javov

- Majú *spontánny a neopakovateľný* charakter, spoločenské udalosti nemôžeme zastaviť (vrátiť späť), resp. zopakovať, pretože spoločenské javy prebiehajú v reálnom čase, z čoho vyplýva obmedzenosť použitia experimentu, laboratórneho výskumu a pod.
- *Originálnosť* - dva javy týkajúce sa toho istého problému nie sú nikdy identické – vyplýva to z rozmanitosti a nekonečnosti rôznych prejavov a foriem sociálno-psychického života
- *Senzitívnosť (emocionalita)* – výskumník je spravidla súčasťou skúmaných procesov, čo výrazne ovplyvňuje jeho psychiku, správanie, postoje, objektívnosť a nezávislosť.
- *Nadindividuálny charakter* – prejavuje sa vonkajším tlakom na jednotlivca (napr. verejná mienka).
- Spoločenské javy majú *kvantitatívnu aj kvalitatívnu stránku* - každý spoločenský jav má určitú dimenziu, rozsah a intenzitu (napr. pracovná spokojnosť môže byť veľmi vysoká, ale aj veľmi nízka). Z jednoty kvantity a kvality vyplýva kvantitatívna a kvalitatívna metodológia v sociologickom výskume.
- *Pravdepodobnostný charakter* – na rozdiel napr. od fyzikálnych javov, sociálne javy nemajú pevné kauzálne spojenie, ale sú mnohostranné (napr. pracovný výkon človeka, na rozdiel od výkonu motora, je podmienený viacerými objektívnymi, subjektívnymi, očakávanými, ale aj neočakávanými, situačnými faktormi, ktoré nemôžeme tak jednoznačne a presne vypočítať)

Na základe dlhoročných skúseností zo sociologických výskumov A. Hirner [20, s. 125-132] vyčlenil nasledujúce **kroky pri vymedzovaní predmetu** sociologického výskumu.

1. Každý sociologický výskum predpokladá zameranie na určitú populáciu, čiže pre každý sociologický výskum sa zo sociálnej skutočnosti vyberie vždy určitá jednotka obyvateľstva.
2. Zo sociálneho života konkrétnej populácie sa vyberie určitý výsek, určitá vymedzená oblasť sociálneho života.
3. Na základe existujúcich variantov sociálnej skutočnosti sa vyčlení na zvolenej oblasti tzv. problémová situácia, ktorá si vyžaduje vedecké skúmanie.
4. Vyčlenenie určitých jednotlivostí, ktoré môžu mať funkciu premennej veličiny v utváraní problémovej situácie (napr. vo výskume fluktuácie sú premennými veličinami sociálna

atmosféra v pracovnom tíme, mzda, úroveň riadenia, kvalita práce, pracovné podmienky atď.)

5. Z vybraných premenných veličín sa zvolí istý počet znakov (indikátorov), tzn. skutočností, ktoré niečo vypovedajú o skúmanom sociálnom jave a sú nositeľom informácie o jeho kvalite. O podstate sociálneho javu nám vypovedajú často mnohé znaky a indikátory na základe ktorých môžeme definovať ich podstatu. Jedným z príznakov záujmu študentov o daný predmet je napríklad návštevnosť na prednáškach, štúdium odbornej literatúry, diskusia na cvičeniach a seminároch ap.

Klasifikácia sociologického výskumu

Z hľadiska **funkcie**: 1. teoretický, 2. aplikovaný, 3. metodologický.

Poznávacích **cieľov**: 1. popisný (diagnostický), 2. explikatívny (verifikačné výskumy, v ktorých sa verifikujú hypotézy, 3. rozpracovanie teórie.

Podľa **rozsahu**: 1. Prieskum – označujeme ním nie príliš rozsiahle výskumné akcie. 2. Sociologická sonda – výskumná akcia, ktorá sleduje obmedzené výskumné ciele a nemusí byť reprezentatívna. 3. Pilotáž – cieľom je overiť vhodnosť navrhovanej techniky a zberu údajov.

Podľa **úplnosti** výskumnej témy: 1. komplexný (celoštátny), 2. parciálny (rezortný – výskum Policajného zboru).

Podľa **zamerania**: 1. extenzívny (zbieranie veľkého počtu jednotiek, do šírky), 2. intenzívny (do hĺbky, menší počet pozorovaných javov)

Zloženia výskumného **tímu**: 1. individuálny, 2. tímový.

Podľa **zamerania (oblasti)**: Výskum verejnej mienky, hodnotovej orientácie, sociálnej mobility, fluktuácie, trhu, spôsobu života, pracovných podmienok, voľného času, volebného správania atď.

Podľa **objektu** skúmania: Výskum mládeže, policajtov (viď. napr.: Pracovná spokojnosť príslušníkov Policajného zboru), špecifickej skupiny, národnostnej či etnickej menšiny (Rómov), žien (postavenie ženy v súčasnej spoločnosti) atď.

Výskumné metódy, procedúry a techniky

Procedúra je spôsob organizácie výskumu, určitý súbor metód a techník. Procedúra predstavuje najširší pojem. Na rozdiel od metódy obsahuje aj výrazný organizačný prvok. Procedúra obsahuje niekoľko techník. V. Lamser rozlišuje **päť základných procedúr: štatistickú, experimentálnu, monografickú, historickú a typologickú.**

Metóda, v pôvodnom jazyku (starej gréčtine) označuje cestu, návod, resp. spôsob dosiahnutia cieľa. V konkrétnom výskume pod pojmom metóda rozlišujeme rovinu metodologickú a metodickú. Metodologická rovina je tvorená zákonitosťami ľudského myslenia a poznania. Okrem **všeobecných metód vedeckej práce (analýza, syntéza, analógia atď.)** majú pre sociologický výskum zvláštny význam aj špecifické metódy ako napr.: Milsove metódy induktívneho myslenia (*metóda zhody, metóda rozdielu a metóda združených zmien*), *metóda ideálnych typov M. Webera, Paretova logicko-experimentálna metóda, Simmelova metóda, sociometrická metóda atď.* Rovinu metodickú charakterizuje súhrn postupov, ktoré sú základom vedeckej práce.

Technika je konkrétny nástroj zberu empirických údajov. Vzťah metóda a technika je rozdielny (metóda je širší pojem než technika).¹ Technika je spravidla jedna špeciálna

¹ Vo výskumnej praxi sa mnohé z uvedených pojmov veľmi často používajú ako synonymá. Napr. M.S. Basiss výskumnou procedúrou označuje výskumný proces. B. Brinkerhoff výskumné metódy nazýva stratégiou a mnohí ďalší autori voľne používajú pojmy metóda a technika, napr. „techniku rozhovoru“ označujú aj ako „metóda rozhovoru“ ap. Dôvodom je značná komplementarita vedeckých postupov, tzn. v rámci jednej všeobecnej

operácia v rámci niektorej fázy výskumného procesu. V technike má uskutočňovaná operácia rutinný charakter, vyžaduje okrem odbornej prípravy hlavne skúsenosti a praktický výcvik.

V súčasnej literatúre sa veľmi často používa pojem **výskumný design a výskumná stratégia**. Výskumný design je všeobecný súbor riadiacich operácií, ktorými sa výskum riadi konzistentne s vedeckou teóriou (I. Radičová). Obsahom výskumného designu je voľba metódy, ktorá závisí na hlavných cieľoch výskumu a na tom, aké aspekty ľudského správania budeme skúmať (A. Giddens). Niektorí ďalší autori výskumný design stotožňujú so spôsobom usporiadania výskumu, resp. výskumným projektom.

Klasifikácia metód

1. **Kvantitatívne (štatistické) metódy** – cieľom je testovať hypotézy a získať informácie od veľkého počtu respondentov ako štatistických jednotiek, s využitím dotazníkov a formalizovaných rozhovorov, ktoré sú založené na kvantifikácii, meraní a štatistickom vyhodnocovaní.
2. **Kvalitatívne metódy (napr. autobiografická metóda)** – cieľom je vytvárať nové hypotézy a získať veľa informácií od malého počtu jedincov s využitím štúdia osobných dokumentov a biografii, zúčastneného pozorovania a hĺbkových rozhovorov, ktoré sú založené na porozumení a interpretácii.

V staršej sociologickej literatúre [24, s.184-193] sa stretneme s nasledujúcou klasifikáciou metód sociologického výskumu:

1. Observačné metódy (pozorovanie priame - zúčastnené a nepriame - nezúčastnené)
2. Exploratívna metóda (dotazník a rozhovor)
3. Metóda obsahovej analýzy

A. Giddens a mnohí ďalší (ako napr. B. Brinkerhoff, M.S. Basiss, D.E. Hebding atď.) rozlišujú nasledujúce hlavné metódy v sociologickom výskume:

1. *Terénne práce* - „field study“: priame pozorovanie „direct observation“, resp. zúčastnené pozorovanie „participant observation“ sociálneho správania v teréne
2. *Prehľadové štúdie*, resp. metódy prieskumu - tzv. „surveys“, resp. „survey research“: štandardizované dotazníky (questionnaires) a rozhovory (interviews)
3. *Výskum dokumentov* – historická analýza archívnych prameňov „historical study“, analýza dokumentov, biografických výpovedí, aktuálnych súborov dát, oficiálnych štatistík, záznamov masovokomunikačných prostriedkov (TV, časopisov, novín) ap.
4. *Experimenty* – napr. kontrolovaný experiment („controlled experiment“)

Základné kroky a etapy sociologického výskumu

Sociologický výskum je cieľavedomou a systematickou poznávacou činnosťou – je to určitý proces, ktorý sa skladá z nasledujúcich krokov:

- Výber a definícia výskumného problému (témy výskumu)
- Prehľad a štúdium literatúry

metódy, napr. metódy rozhovoru, môžeme používať viaceré konkrétne techniky zberu údajov, napr. techniku formalizovaného alebo neformalizovaného rozhovoru ap.

- Formulácia hypotéz¹
- Voľba výskumnej stratégie (výber metód)
- Uskutočnenie výskumu (zber empirických údajov)
- Analýza a interpretácia údajov
- Formulácia záverov a zverejnenie výsledkov

Základné etapy sociologického výskumu

1. PRÍPRAVNÁ ETAPA (teoretická) – vypracovanie výskumného projektu
2. REALIZAČNÁ ETAPA (terénna) – zber údajov
3. ZÁVEREČNÁ ETAPA (interpretačná) – spracovanie záverečnej správy

Najdôležitejším **cieľom prípravnej etapy** je spracovanie výskumného projektu. **V ý s k u m n ý p r o j e k t** je viac či menej podrobne spracovaná písomná koncepcia výskumu, ktorá odráža jeho metodologickú a organizačnú stratégiu. Projekt výskumu vzniká buď pred začatím výskumu alebo ako výsledok jeho prípravnej etapy, tzn. v prípade sociologického empirického výskumu vychádza z orientačného výskumu, resp. z predvýskumu.

Výskumný projekt je strategickým a koncepčným dokumentom, ktorý slúži ako návod pre ďalší pracovný postup a zároveň býva materiálom, ktorý umožňuje posúdiť výskumnú koncepciu z hľadiska odbornej fundovanosti i praktického využitia. Z uvedeného dôvodu sa jeho kvalita spravidla posudzuje zadávateľom, resp. stanovenou odbornou komisiou.

Projekt výskumu by mal obsahovať najmä:

- zdôvodnenie konania výskumu, jeho teoretický význam a praktický prínos
- teoretické východiská (charakteristiku výskumného problému, objektu a predmetu výskumu),
- formuláciu všeobecných a pracovných hypotéz, resp. globálnych výskumných otázok,
- charakteristiku výskumného súboru, sledované znaky
- popis navrhovaných metód a techník výskumu, prípadnú operacionalizáciu pojmov,
- vzory jednotlivých inštrumentov, návrh spracovania informácie,
- predpokladanú interpretáciu, formy výstupov a praktické využitie
- projekt by mal taktiež obsahovať personálne, organizačné, materiálno-technické a finančné zabezpečenie výskumu, časový harmonogram ap.

Schválením výskumného projektu začína jeho realizácia. **Realizačná etapa výskumu** sa riadi projektom. Je dôležité zvoliť najmä vhodné miesto a čas na uskutočnenie zberu dát. Veľmi dôležitú úlohu zohráva aj praktická skúsenosť a úloha členov výskumného tímu, resp. vyškolených anketárov. Úspešnosť celej výskumnej akcie závisí aj od ochoty, motivácie

¹ **Vedecká hypotéza** (z gréckeho slova „*hypothesis*“ – predpoklad) vyjadruje vedecky odôvodnený predpoklad, domnienku, spravidla vo forme podmieneného výroku o vzťahu medzi dvoma premennými (znakmi). Hypotéza je odôvodnený a nie špekulatívny predpoklad, ktorý dáva čiastočnú odpoveď, vysvetlenie existujúceho problému, resp. vzájomného vzťahu medzi dvoma premennými. V rámci výskumu rozoznávame: všeobecné a pracovné hypotézy. Každá všeobecná hypotéza má niekoľko pracovných hypotéz. Zmyslom sociologického výskumu je overovanie pravdivosti hypotéz, ich verifikácia. Opakom je falzifikácia. V procese overovania sa hypotézy rôznym spôsobom testujú a štatisticky vyhodnocujú. Vedecká hypotéza (napr.: hypotéza, že starší ľudia častejšie sledujú televízne seriály) musí spĺňať nasledujúce kritériá.

1. Musí vyjadrovať vzťah medzi dvoma premennými (napr. vek + sledovanosť TV seriálov)
2. Musí byť overiteľná
3. Môžeme ju merať

a korektného prístupu respondentov. Respondenti by mali pristupovať k vyplňovaniu dotazníkov, resp. k rozhovoru dobrovoľne, bez obáv, s pocitom garancie anonymity a s presvedčením, že akýkoľvek ich názor (kladný, či záporný) bude rešpektovaný a využitý v záverečnej správe.

Po uskutočnení zberu údajov nasleduje **záverečná etapa výskumu**. V tejto etape je potrebné uskutočniť **nasledujúce kroky a úlohy**:

- Pripraviť údaje na štatistické spracovanie
 - skompletizovať dotazníky, resp. záznamové hárky a iné podkladové materiály z výskumu
 - skontrolovať údaje z hľadiska množstva, kvality reprezentatívnosti
 - pripraviť podklady pre výpočtové spracovanie (evidencia, kódovanie atď.)
- Štatistické spracovanie údajov
- Výpočtové spracovanie údajov pomocou štatistického programu, SPSS, resp. Statistika.
- Sumarizácia, triedenie, meranie štatistických vzťahov (korelácie, závislosti, testy hypotéz)
- Kvalitatívne spracovanie – vyhodnotenie výsledkov, štúdium numerických výsledkov, interpretácia údajov, deskripcia a explanácia, grafické znázornenie (zhotovenie grafov, tabuliek, schém)
- Formulácia záverov

Hlavným cieľom záverečnej etapy výskumu je analyzovať získané empirické údaje a syntetizovať ich do komplexnej a ucelenej formy, ktorá je odovzdávaná ako výsledný produkt výskumu. Spravidla má táto forma výstupu podobu záverečnej správy. **Z á v e r e č n á s p r á v a** z výskumu je dokument, ktorý obsahuje konkrétne výsledky uskutočneného sociologického výskumu a poskytuje komplexný obraz o jeho opodstatnenosti a zmysle. Štruktúra ani obsah záverečnej správy nie sú pevne stanovené. Napriek tomu záverečná správa by mala spĺňať niektoré kvalitatívne kritériá. Okrem základných informácií by mala predovšetkým obsahovať aj údaje, ktoré umožnia zhodnotiť kvalitu uskutočnených generalizácií. V záverečnej správe by nemali chýbať najmä teoretické východiská, hypotézy, základné údaje o použitých metódach, vrátane zhodnotenia ich účinnosti. Pre posúdenie kvality predložených údajov je dôležitá charakteristika reprezentatívnosti výskumu, údaje o terénnom zbere dát, o možnom skreslení výsledkov.

1. Gnozeologická časť

- úvod
- charakteristika objektu a predmetu výskumu
- závery z teoreticko-empirickej analýzy
- hypotézy výskumu
- použité metódy a techniky
- výberový súbor

2. Interpretačná časť

- výsledky výpočtového spracovania
- hodnotenie validity a reliability
- štatistické tabuľky, grafický a dokumentačný materiál
- zhrnutie poznatkov

3. Návrhová časť

- vypracované návrhy pre prax a pre riadiacu sféru
- návrhy teoretické
- návrhy pre ďalšie skúmanie problému (nové hypotézy)

4. Príloková časť

- použité materiály (dotazníky, záznamové hárky, záznamy z pozorovania)

- bibliografia
- obsah

2.1 POZOROVANIE

Pozorovanie ako špecifická technika získavania sociologických údajov je typom vedeckého pozorovania. Na zvýraznenie vedeckého charakteru sa zaužíval v sociologickej praxi aj pojem observačná *metóda* (z lat. *observacia* = pozorovanie, *observatórium* = vedecká pozorovateľňa).

Pozorovanie **v sociologickom zmysle** je technikou zberu *primárnej sociologickej informácie* o skúmanom objekte na základe systematického, plánovitého a zámerného bezprostredného vnímania a registrácie všetkých faktorov, týkajúcich sa skúmaného objektu, ktoré sú dôležité z hľadiska výskumných cieľov. V sociologických výskumoch sa pozorovanie spravidla nepoužíva izolovane, ale najčastejšie v kombinácii s inými metódami, najmä metódou rozhovoru. Pozorovaním získavame informácie, ktoré umožňujú prehĺbiť, spresniť a overiť poznatky získané inými metódami. Ako samostatná výskumná technika sa **používa** v špecifických antropologických, etnografických, či monografických výskumoch, pri skúmaní spôsobu života a správania rôznych sociálnych skupín, kde použitie inej metódy (napr. dotazníku) nie je možné (vzhľadom na obmedzené jazykové, intelektuálne spôsobilosti respondentov) alebo tam, kde použitie iných metód by pôsobilo rušivo.

Zvláštnosťou pozorovania, na rozdiel od iných vedeckých postupov je spojenie pozorovateľa s objektom skúmania. Sociológ pozoruje spoločenské javy ako člen spoločnosti. Toto spojenie sa odráža v jeho vnímaní, v chápaní a interpretácii. Pozorovanie a interpretácia má vždy emocionálny charakter. Čím tesnejší je vzťah pozorovateľa s objektom jeho skúmania, tým je väčší predpoklad emocionálne zafarbených postojov.

Základné druhy a techniky pozorovania

1. Podľa charakteru spoločenských javov
 - pozorovanie prirodzených spoločenských javov
 - pozorovanie experimentálne vyvolaných spoločenských javov
2. Podľa stupňa formalizácie (štandardizácie)
 - formalizované (štandardizované) pozorovanie
 - neformalizované (neštandardizované) pozorovanie
3. Podľa postavenia pozorovateľa
 - zúčastnené pozorovanie
 - nezúčastnené pozorovanie

Výhody a nevýhody pozorovania v sociologických výskumoch

- spoločenské javy a procesy sú pozorované a registrované v dobe, kedy prebiehajú
- pozorovanie je nezávislé na schopnosti a ochote respondenta dávať odpoveď na otázky, nedochádza k sprostredkovaniu výpovede
- pozorovanie spravidla postihuje priame skutočné konanie skupín, či jednotlivcov v prirodzených podmienkach (umožňuje objektívne posúdenie reálneho stavu).
- prítomnosť pozorovateľa môže narušiť normálny priebeh pozorovaného spoločenského javu a procesu
- značná časová náročnosť na prípravu a realizáciu pozorovania (odborná pripravenosť pozorovateľov, ťažkosti pri zaznamenávaní, triedení a kvantifikácii poznávaných javov)

- obmedzená reprezentatívnosť, vyplývajúca z nedostatočne veľkej vzorky vzhľadom na počet pozorovateľov
- obmedzená schopnosť ľudského vnímania („palica do vody ponorená zdá sa vždy byť nalomená“ – vid'. mnohé ďalšie možnosti subjektivismu)

2.2 ROZHOVOR

Rozhovor, ako vedecko-výskumná a diagnostická technika má univerzálne **použitie**. Rozhovor sa odpradáva používal v lekárskej, policajnej i súdnej praxi. Použitie rozhovoru sa veľmi rozšírilo v modernej žurnalistike. Vo všetkých týchto prípadoch je účelom rozhovoru získať informácie v procese interkomunikácie (interakcie) alebo pôsobenia jedného človeka na druhého (s určitým cieľom).

V sociologickom výskume sa rozhovor používa najmä v počiatočnej (orientačnej) fáze výskumu a k spresneniu, či prehĺbeniu niektorých poznatkov iných metód (najmä u dotazníkovej metódy). Veľmi často sa rozhovor používa aj v spojitosti s experimentálnou či monografickou procedúrou, resp. v prípadoch, kedy je potrebné použiť špecifickú (obmedzenú) skupinu respondentov, napr. skupinu vybraných expertov, posudzovateľov atď.

Základné druhy rozhovoru

- Štandardizovaný (formalizovaný) rozhovor
 - má formalizovanú (vopred stanovenú) štruktúru, obsah a formu
 - od každej osoby je vyžadovaná rovnaká informácia, každému respondentovi sú položené presne rovnako formulované otázky v rovnakom poradí
 - používa sa najmä pri dotazovaní veľkého počtu osôb a pri homogénnom súbore
 - nie je ho vhodné použiť pri rozptýlenej populácii na veľkom území, kedy nie sme dobre oboznámení so skúmaným predmetom
- Neštandardizovaný – neštruktúrovaný (neformalizovaný) rozhovor
 - nemá vopred stanovenú štruktúru, obsah ani formu
 - respondentom sú kladené otázky v nadväznosti na vývoj obsahu rozhovoru
 - výskumník sa neusiluje získať presne rovnaké informácie od každého respondenta
 - je vhodné ho používať na začiatku výskumného procesu, kedy potrebujeme získať veľa informácií
 - spravidla sa používa pri heterogénnom súbore osôb z odlišného kultúrneho prostredia s výrazne odlišnou hodnotovou štruktúrou
- Medzistupňom medzi štandardizovaným a neštandardizovaným rozhovorom je čiastočne štandardizovaný (poloformalizovaný) rozhovor.

Rozhovor ovplyvňuje celý rad vonkajších (objektívnych) a vnútorných (subjektívnych) faktorov, ako napr. vek, pohlavie, sociálne postavenie, spôsob vystupovania anketára – jeho hlas, gestá a osobné charakteristiky. Na rozhovor však majú vplyv aj objektívne faktory, akými sú napr. aktuálnosť nastolenej témy rozhovoru, vonkajšie podmienky, miesto, čas uskutočnenia rozhovoru, navodená atmosféra a aktuálna situácia.

Všeobecné zásady:

- správny odhad únosnosti (zložitosti) skúmaných problémov
- koncipovať informácie ako prirodzený a nenásilný dialóg
- počítať s nárastom únavy respondenta a poklesom jeho záujmu i pozornosti

- vopred motivovať respondentov priaznivý postoj (vhodné vysvetlenie cieľa, finančná odmena, záruka anonymity atď.)
- zaistiť dodržiavanie predpísaného postupu
- vytvoriť priaznivú atmosféru s rešpektovaním akýchkoľvek názorov respondentov
- používať zrozumiteľný jazyk
- vylúčiť subjektívne ovplyvňovanie odpovedí
- spojiť rozhovor s pozorovaním reakcií (umožňuje overiť pravdivosť)

2.3 DOTAZNÍK

Dotazník je **založený** na systematickom usporiadaní otázok, ktoré sú určené predmetom výskumu a jednotlivými pracovnými hypotézami. Dotazník je sprostredkovanou technikou, nedochádza k priamemu kontaktu medzi výskumníkom a respondentom. Úlohu sprostredkovateľa plní dotazník – súpis otázok. Jednotlivé otázky môžeme klasifikovať podľa obsahu, cieľa a formy.

Odpovede na jednotlivé otázky sa získavajú na základe písomného vyjadrenia respondentov. Odpovede by nám mali poskytnúť vysvetlenie našich hypotetických predpokladov. Dotazník je veľmi obľúbenou a najčastejšie používanou technikou. Dotazník spopularizoval sociológiu až natoľko, že sa stal jej symbolom. Okrem nesporných výhod má však dotazník aj určité nevýhody.

Výhody a nevýhody dotazníkovej techniky

- efektívnosť – dotazník je najefektívnejšou metódou, pretože umožňuje v krátkom čase získať neobmedzené množstvo údajov od veľkého počtu respondentov
- anonymita – poskytuje dôveru v dodržaní anonymity
- relatívne nízka ekonomická náročnosť
- vysoké tempo
- poskytuje dostatok času na premyslenie si odpovedí
- nevzniká potreba špeciálnej prípravy pozorovateľov, či anketárov rozhovoru
- optimálna formalizácia znižuje prácnosť pri spracovávaní údajov
- veľmi dobrá kvantifikovateľnosť – výpočtové spracovanie
- písomná odpoveď nemusí vždy obsahovať vlastné názory a mienku respondentov (môže byť ovplyvnená formuláciou otázky)
- dotazovaný nemusí správne pochopiť zmysel otázky alebo inštrukciu, nemá sa koho opýtať
- formalizácia dotazníka prostredníctvom alternatívnych odpovedí zjednodušuje problematiku – nevyčerpáva celú jej šírku
- vysoké nároky na škálovanie, operacionalizáciu, štatistické spracovanie
- návratnosť je obmedzená motiváciou respondentov
- absencia priameho kontaktu vylučuje možnosť pozorovať reakcie

Vzhľadom na skutočnosť, že základom dotazníkovej techniky je súbor otázok, kvalita aj úspešnosť celého dotazníka závisí predovšetkým od spôsobu formulácie a voľby jednotlivých druhov otázok. Na vytváranie dotazníkov neexistuje žiadna univerzálna šablóna. Každý kto chce použiť dotazník musí si ho vytvoriť sám. Sociologická teória ponúka záujemcom o túto metódu iba všeobecné zásady, ktoré je nutné dodržať pri konštrukcii dotazníka.

Usporiadanie dotazníka a všeobecné zásady pri formulácii otázok

- prvým predpokladom pre zostavenie dotazníka je dôkladná analýza výskumného problému
- najväčšou chybou je, ak začneme vytvárať dotazník formuláciou otázok bez pochopenia súvislosti medzi skúmanou otázkou, predmetom výskumu a výskumnou hypotézou
- skôr než začneme štylizovať otázky musíme mať jednoznačne vymedzený predmet skúmania a sformulované konkrétne pracovné hypotézy, resp. jednoznačne vymedzené výskumné problémy, ktoré nás zaujímajú
- každá použitá otázka musí mať konkrétny zmysel a musí zapadať do nášho výskumného zámeru – do overovania konkrétnej hypotézy (je nutné sa vyvarovať „anketománii“ – snahe vytvárať samoučelné a nezmyselné otázky len kvôli tomu, aby použité štatistické postupy vytvárali dojem vedeckosti)
- je nevyhnutné veľmi dôkladne zvážiť najmä „koho“ a „prečo“ sa pýtame, rovnako musíme posúdiť akú poznávaciu hodnotu a výpovednú kvalitu budú mať odpovede na položené otázky: poskytnú nám odpovede respondentov nové informácie o neznámych skutočnostiach, alebo sa pomocou týchto odpovedí dozvieme iba to, čo už vopred vieme? meria položená otázka naozaj to, čo chceme merať? nie je jednoduchšie, objektívnejšie a korektnejšie získať informácie z iných zdrojov než výpoveďami respondentov (napr. z oficiálnych štatistík)? sú respondenti kvalifikovaní sa vyjadrovať k danej téme, alebo ich odpovede sú iba odrazom „laických“ názorov, reprezentujú iba subjektívne názory, verejnú mienku nezainteresovanej verejnosti?
- otázky by mali mať predovšetkým analytický charakter, tzn. mali by čo najviac odkrývať skúmané skutočnosti
- použité otázky by mali byť štylizované jednoznačne – nemali by sme sa pýtať v jednej otázke na dve rozdielne veci (napr. „Ste šťastný v manželstve aj v práci?“)
- otázky by mali byť sformulované zrozumiteľne – neodporúča sa používanie cudzích výrazov
- je potrebné veľmi opatrne narábať s otázkami typu:
- „prečo“ – v zásade sú prípustné len potiaľ, pokiaľ ponúkajú príležitosť vysvetliť nejaký čin respondenta, pretože iné odpovede by mohli byť veľmi všeobecné
- „ako často“, tzn. je nutné poskytnúť respondentom jednoznačné merítko na určenie časomier (napr. jedenkrát za týždeň, jedenkrát za mesiac ap.)
- hypotetickým otázkam typu „čo by bolo keby bolo“
- príliš extenzívnym otázkam, ktoré kladú veľké nároky na pamäť respondentov
- príliš všeobecným, globálnym otázkam
- otázkam, ktoré sa pýtajú na názory iných ľudí a nie na tých, ktorých pýtame
- je nevhodné klásť sugestívne otázky, ktoré navádzajú respondenta na odpoveď, resp. vnucujú mu určitý názor
- otázky by mali byť zoradené tak, aby nevyvolávali „halo efekt“, tzn. aby odpoveď na jednu otázku nenavádzala respondenta na odpoveď na inú otázku
- otázky by mali byť usporiadané tak, aby podporovali záujem respondenta

Každý dotazník by mal mať nasledujúcu štruktúru:

ÚVODNÝ LIST	HLAVNÁ ZLOŽKA	ZÁVER
● Informácia o výskume ● Motivácia k výskumu ● Inštrukcie o vyplňovaní	Systém otázok, usporiadaných podľa zvolenej stratégie, výskumných cieľov atď.	Socio-demografické údaje

Kvalitu dotazníka určujú nielen jednotlivé otázky, ale aj celá jeho grafická úprava, prehľadnosť, motivačné oslovenie (respondenti by mali vedieť prečo vyplňujú dotazník, jeho obsah by v nich nemal vyvolávať pochybnosti o profesionalite jeho tvorcov, resp. o zmysle uskutočnenia dotazníkovej akcie) a optimálny rozsah (nemal by prekračovať čas 30').